

CSAPODY TAMÁS

A NAPLÓÍRÓ SOMLÓ BÉLA

Egy katona, majd munkaszolgálatos bácskai, oroszországi, bori és temesvári naplói, 1941, 1944

Somló Bélának¹ fennmaradt az 1944 októberében készült temesvári igazolványképe.² Öltöny, nyakkendő, fehér ing. Rövid bajusz, vágott haj, ápolt külső. Nincs még 42 éves, amikor a fénykép készült. A tekintete nagyon fáradt, ami nem meglepő, hiszen a háború éve alatt összesen négyszer volt katona, vagy munkaszolgálatos. Legutolsó esetben a szerbiai Borban volt munkaszolgálatos, és csak a jószerecsén múlt, hogy nem került be ő is a halálmenetbe. Az igazolványképen azonban nem látszik a munkaszolgálat alóli felszabadulás öröme, vagy a Temesvárra történt megérkezés nyugalma. Természetesen ez sem olyan meglepő, hiszen ő ugyan felszabadult, de Magyarországon ekkor még harcok folytak, és családtagjainak sorsa ismeretlen volt előtte. Csak az igazolvány kiállítása előtti napon érkezett meg Borból Temesvárra, hosszú és fárasztó út után. Nem tudta még, hogy itt mi vár rá és meddig kell maradnia. Azt azonban tudta, hogy haza kell mennie Budapestre és tovább kell írnia a még a bori bevonulása előtt, otthon elkezdett és folyamatosan írt naplóját. Sohasem tett említést arról, hogy mit jelent számára a naplóírás, de a háború éve alatt nagy gyakorlatot szerzett ebben. Négy bevonulása közül három esetben vezetett olyan alapos naplót, hogy abból később — a temesvári, negyedik naplójával együtt — összesen 208 oldalas napló-visszaemlékezést írt. Somló az adott helyszínen, naponta, gyorsírással zsebnoteszébe rögzítette a történéseket. Hazaérve, sok évvel később pedig a gyorsírást legépelte és kiegészítette. Így keletkeztek a napló-visszaemlékezések.³

1 Dr. Somló (Schwarz/Schwarz) Béla (a. n. Körpel Ilona; Budapest, 1903.07.14.–Budapest, 2002.04.02.) budapesti autószerelő, okl. közgazdász, agrárközgazdász, banktisztviselő, fényképész.

2 Dr. Somló Béla nevére kiállított Dovada (Dovadă) [igazolvány másolat]. Timișoara, 1944.10.20. (No.: 624.) Comunitatea Israelită Timișoara [Temesvári Izraelita Hitközség]. Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Történeti Tár Igazolvány-Oklevélgyűjtemény (TT IG), Nytsz.: 82.2.1. Adattári szám: 2284-81. A Dovadat és Somló Béla fényképét Kovács S. Tibor tárigazgató (MNM TT) engedélyével közlöm.

3 Somló Béla napló-visszaemlékezései, napló-átiratai naplóként kerülnek meghatározásra. A kötetvezetőkben a napló megnevezést használom. (Lásd a 20. sz. jegyzetet!)

Somló Béla izraelita vallású családban született. A felvidéki gyökerekkel rendelkező ingatlanügynök apa, Schwarz Ármin és a bácskai születésű, háztartásbeli Körpel Ilona ötödik, egyben utolsó gyermekeként született Budapesten. Édesapja a Schwarz nevet 1912-ben változtatta Somlóra.⁴ Somló Béla 37 évesen tért át a református hitre,⁵ míg a hozzá lélekben legközelebb álló, de 12 évvel idősebb Gyula bátyja 33 évesen lett római katolikus.⁶ Somló Béla a kikeresztelkedésének idején (1940) már három éve házas volt. Felesége az ortodox zsidó felmenőkkel rendelkező zongoratanárnő, Federer Magdolna⁷ lett.

Somló Béla feljegyzéseiből⁸ tudjuk, hogy a Schwarz–Somló család egzisztenciális helyzete gyakran változott. A Budapestem órasinasként kezdő apa később a pesti belvárosban óra- és ékszerüzletet nyitott, majd építési vállalkozásba kezdett. Az első világháborúban vállalkozása tönkrement, a kommün idején elvették lakásukat, a Duna mellett épített házukat pedig árvíz tette tönkre. Somló Ármin a Pestkörnyéki Takarékos és Házépítő Szövetkezet igazgatójaként halt meg az első zsidótörvény hatályba lépésének évében, 1938-ban. A sokgyermekes család akárhogyan is boldogult, a szülők mindig fontosnak tartották a gyerekek iskoláztatását. Somló Béla a nyolc osztályos Barcsay utcai fiúgimnáziumban⁹ érettségizett, és a budapesti Közgazdasági Egyetemen szerzett diplomát 1929-

-
- 4 Névváltoztatásról szóló engedély. Eng. szám: M. Kir. B. M. 77709/1912. Budapest, 1912. június 26. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.
 - 5 Somló Béla a Budapest, Vilma királynő úti, fasori templomban (ma: Fasori református templom) keresztelkedett meg 1940. december 30-án. (Konfirmációja: 1942.január 23.) Kivonat (eredeti, pecséttel ellátott, aláírt, kézzel kitöltött másolat). Budapest, 1942. január 23. lkt. sz.: 33/1942. sz. Kötet II. Lap: 67. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.
 - 6 Somló Gyula Ferenc (Jules Somló) (Budapest,1891.11.01.–1948.) főtisztviselő, cégvezető, pénztárnok, az első világháborúban önkéntes, számos harctéri kitüntetés tulajdonosa, tart. főhadnagy. A zsidótörvények miatt 1944-ben vesztette el állását és feltehetőleg a Budapesti Apostoli Nunciatúra (Pápai Követség) oltalomlevelének köszönhetően élte túl a holokausztot. Oltalomlevel. Budapest, 1944. november 10. Sz.: K/1944. Somló Gyula az Újpesti katolikus templomban keresztelkedett ki (1924. december 24.). Hiteles kivonat. Újpest, 1940.10.16. Sz.: 1794/1940. XIV. könyv 12. lap, 761. sorszám. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.
 - 7 Dr. Somló Béláné született Federer Magdolna (Federer Magdolna 1909. – Budapest, 1996.07.?) zongoratanárnő, zenepedagógus. A Zeneművészeti Főiskolán 1934-ben szerzett diplomát, és 1951-től, 50 éven keresztül a Bartók Béla Zeneiskolában dolgozott.
 - 8 Somló Béla: Családi almanach. Budapest, kézirat, 1–46. p. (A továbbiakban Családi Almanach...)
 - 9 A Barcsay Gimnázium (Barcsay utca 5.) 1920-tól M. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium (ma: Madách Imre gimnázium).

1. kép. Somló Béla magyar és orosz nyelvű fényképes, lepecsételt, eredeti Igazolványa (belső oldal)
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár

ben.¹⁰ Két évvel később kapott ugyanott doktori címet.¹¹ Ekkor már világot járt embernek számított, mivel hosszabb időt töltött Párizsban, Rómában és Milánóban. A közgazdász Somló Béla pályája — ahogyan ő fogalmazta — a Nemzeti Banktól a Tüzelőkereskedelmi Nemzeti Vállalatig ivelt (TÜKER N. V.).¹² Szakmai pályafutása során alapítója volt az Országos Takarékpénztárnak, igazgatója

10 Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

11 Agrárpolitika általános szak, ezen belül szociálpolitika és statisztika szakirány. Doktori munkája könyv formájában is megjelent: A parcellázás és birtokpolitikai jelentősége Magyarországon. Budapest, Magyar Pénzügy Kiadása, 1931. Az egyszerűség kedvéért eltekintek Somló Béla neve előtt a Dr. kiírásától.

12 Somló Béla: Családi almanach... 26. p.

volt az Újpesti Városi Takarékszövetkezetnek és terv-statisztikusként dolgozott a Kisipari Szövetkezetenél (KISZÖV). Pályája azonban nem lehetett töretlen, mert 1953-ban a Politúr és Vegyitermék Kisipari Szövetkezet „pincéjében cipőkrémet” gyártott „nagyon előkelő társaságban”, azaz politikai szempontból csupa megbízhatatlan személlyel együtt.¹³

A Somló család büszke volt az első világháborúban önkéntesként szolgált és érdemeket szerzett Somló Gyulára.¹⁴ A nagy háborúban Somló Bélára a koránál fogva még nem lehetett számítani, a második világháborúban azonban két szolgálati formában is kénytelen volt katonáskodni. A Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárának nyilvántartása és Somló Béla visszaemlékezése szerint a katonai alapkiképzésén kívül két alkalommal teljesített katonai szolgálatot, és szintén két alkalommal katonai munkaszolgálatot.¹⁵ Az alapkiképzésére és a két fegyveres katonai szolgálatára egyaránt a M. Kir. IV/2. Honvéd Tehergépkocsioszlop Parancsnokság pécsi kötelékében került sor.

Somló Béla ahhoz a népes korosztályhoz tartozott, akiket a trianoni békeszerződés miatt nem írtak össze, nem soroztak be, és nem kaptak katonai kiképzést. Ebből a korosztályból 1940-ben először azokat hívták be, akiknek sofőrigazolványuk volt. A jogosítvánnyal rendelkező Somló is behívót kapott a budapesti Zách utcai laktanyába. Itt azonban létszám fölöttinek bizonyult, és Pécsre vezényelték a IV/2. gépkocsihadosztályhoz. A fővárosi, zömében taxisokból és kisebb részben úrvezetőkből álló 200 fős csoport öt hónapos katonai kiképzésben részesült. Az alapkiképzés után a zsidókat, köztük Somlót, nem szerelték le, hanem Mohácsra vitték, ahol munkaszolgálatos századot alakítottak belőlük. Innen Kispestre vezényelték őket, ahol kavicsbányában dolgoztak, és útkarbantartási munkákat végeztek.¹⁶ Somló Béla első munkaszolgálatát mintegy másfél hónapig tartott (1940. október 15.–1940. december 3.).¹⁷ Maga sem értette, hogy a pécsi katona vagy munkaszolgálatos bajtársaival ellentétben miért nem hívták be ismét az észak-

13 Somló Béla: Családi almanach... 37. p. Somló Béla nem írt erről többet.

14 Somló Gyula Ferenc dokumentumai Somló Béla hagyatékában lelhetők fel. Ezek közül Somló Béla eladta bátyja első világháborús dögcéduláját a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak (MMM). A dögcédula ma a budapesti Várbazárban megrendezett „Új világ született 1914–1922.” c. állandó kiállításon látható (földszint, 7. kiállítási pont, leltári szám nélkül).

15 Kérésre nyújtott adatszolgáltatás. HM HIM Központi irattár, Budapest, 2018. október 24. Nytsz.: 1126/63/2.; Somló Béla: Délvidéki napló, 14–16. p. (Lásd a 20. sz. jegyzetet.)

16 Somló Béla: Délvidéki napló, 14–16. p.

17 A HM HIM Központi irattár szerint 1940.11.05.–1940.12.04., Somló Béla nyilatkozata szerint 1940.10.15.–1940.12.03. között volt katonai munkaszolgálatos. HM HIM Központi irattár, Budapest, 2018.10.24. Nytsz.: 1126/63/2.; Ügyfél nyilatkozata (Somló Béla kárpótlási kérelméhez

erdélyi bevonulással összefüggésben.¹⁸ Arra sincs magyarázat, hogy a kispesti munkaszolgálatot miért követhette fegyveres katonai szolgálat. Somlót ugyanis 1941. április 4-én ismét Pécsre hívták be katonának.

A délvidéki bevonulás és az oroszországi hadjárat

A budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fennmaradt Somló Béla 1941-es, eredeti zsebnótesze.¹⁹ A noteszbe írt naplóját 1941. március 23-tól folyamatosan, gyorsírással vezette egészen 1941. december 12-ig. A két időpont közötti időre esett Somló két fegyveres katonai szolgálata. Mindkét esetben a pécsi IV/2. Tehergépkocsioszlop sofőrjeként írta bejegyzéseit noteszébe a délvidéki, majd az oroszországi bevonulásról. A notesz alapján az 1980-es években külön-külön megírta Budapesten a napló-visszaemlékezéseit, összesen 85 oldal terjedelemben.²⁰

Somló Béla mindkét esetben Pécsről indulva került Ford és Steyr típusú teherkocsira. A délvidéki magyar bevonulás megkezdését (1941. április 11.) követő napokban érkezett Bácskába, közel háromnegyed évvel a több ezer áldozatot kö-

beadott nyilatkozata). Budapest, 1992.01.02. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.

18 Somló Béla: Délvidéki napló, I. p.

19 Az őrzési helyre vonatkozó adatokat lásd a következő lábjegyzetet.

20 „A pécsi IV/2. tdko. [tehergépkocsi osztály] részvétele a délvidéki bevonulásban 1941-ben. Följegyezte a Hadtörténelmi Levéltár részére Somló Béla. Budapest, 1980.” [továbbiakban: Délvidéki napló]. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL), Partizán Gyűjtemény (PGy) (mai megnevezése: Antifasiszta ellenállási gyűjtemény) 2826. Összesen 17 gépelt, számozott (A/4) oldal. „A pécsi gépkocsihadosztály IV/2. tdko. oszlopának részvétele a gyorshadtest 1941. évi oroszországi hadjáratában. A fényképfelvételeket készítette és ismertető szöveggel látta el Somló Béla.” [továbbiakban: Oroszországi napló] (É. n.) HM HIM HL, TGy 2811. Összesen 68 gépelt, számozott (A/4) oldal. A naplókat tartalmazó dobozban található a korábban említett, 1941-es, önálló nyilvántartási számmal nem rendelkező zsebnótesz is (10,5 cm × 6,5 cm). Zsebnótesz borítóján: Schinkovits, Újpest, 1941. [Schinkovits Lajos Könyv-, Papír, Írószer és Zeneműkereskedés]. A zsebnótesz elején Somló Béla összes személyes adata, így gépkocsijának rendszáma is (BF802). Somló Béla hagyatékában fennmaradt mindkét napló eredeti példánya. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen. Az oldalszámokat a hagyatékban fennmaradt példányok alapján adom meg.

vetelő „hideg napok” előtt.²¹ Gépkocsizó katonaként egyenruhában, segédvezetői beosztásban, kézfegyverrel az oldalán, kötelékben végzett szállítmányozási munkát a Zombor–Gombos–Hódság körzetben. Beszámolt a Zombor környéki lövöldözésekről, a szerb, német és magyar harcokról, a magyarok és németek által végrehajtott kivégzésekről. Az alig egy hónapos (1941. április 4.–május 2.) csapatszolgálatból, annak rendje és módja szerint, összesen 1.720 km megtétele után, az elindulás helyén, Pécssett szerelték le. A polgári életet azonban nem sokáig élvezhette, mert a leszerelését követően alig több mint két hónappal ismét behívót kapott Pécsre (1941. július 4.). A második katonai szolgálata veszélyesebb, távolabbi célpontok felé irányult, és időben is hosszabb volt, mint az első. Továbbra sem volt rendfokozata, de katonaként, egyenruhában, lőfegyverrel felszerelve, segédvezetőként szolgált a három személygépkocsiból és 24 tehergépkocsiból álló tehergépkocsiosztálynál. Az egység az oroszországi hadjáratban résztvevő M. Kir. I. honvéd gyorshadtest részeként indult a német és magyar megszállás alatt álló hadművelési területre. Egységével benzint, lőszert, postát és különböző árukat szállított a megszállt területen, a hátsóországba és néha a frontvonalra. Pécsről, Beregszásztól és Rahótól eljutott Kolomeáig, Kamenyec-Podolszkijig, Umanyig, Krivoj Rogig és a Dnyeper melletti Dnyipropetrovskzig. Somló a naplójában részletesen taglalta a katonaelet mindennapjait, a gépkocsizás körülményeit, a harci cselekményeket, és írt a tájról, a szétlőtt városokról valamint a lakossággal való érintkezésekről. Naplójában megtalálható annak a hadtest-parancsnoki dicséretnek a másolata is, amelyet társaival együtt azért érdemelt ki, mert ellenséges tűzben vállalta lőszer szállítását a frontvonalra.²²

A gépkocsijával folyamatosan útban lévő, több ezer kilométert megtevő Somló Béla sok mindennek volt szemtanúja Oroszországban. Kiadatlan második világháborús naplója önmagában véve is kuriózum, de a szövegbe illesztett fényképekkel együtt válik egészen különleges albummá. Somló Béla ugyanis indulása előtt kb. két héttel vett egy fényképezőgépet, amivel azután végigfotózta egész útját.²³ Olyan volt, mint egy katonai fényképész, egy haditudósító, aki mindent

21 A magyar uralom alá kerülő Bácskában a magyar hadsereg főtisztjei razziaát rendeltek el 1942 januárjában. A partizánok ellen indított megtorló célú razzia során kb. 3000–4000 polgári személyt, köztük kb. 700 zsidót gyilkoltak meg a magyar katonák.

22 96. sz. gyorshadtest parancsnoki parancs. Lófő Dálnoki Miklós Béla vezérőrnagy hadtest-parancsnoki dicsérete. Wosnessensk [Voznyeszenszk, Ukrajna]. 1941.08.19. Oroszországi napló, 43. p.

23 Fényképezőgépének típusa: Bettax Gauthier Prontor II. G.m.b.H. Calmbach. A fényképezőgép ma is megvan Sántháné Koczka Márta jogutód tulajdonában, Debrecen.

szabadon lefényképezhetett. Teherautójával mindig a menetoszlop végén, az utolsó szerelőkocsival haladt, hogy le-lemaradva, szabadabban fotózhasson. A kisfilmnegatívok és a fényképek nemcsak, hogy fennmaradtak,²⁴ de Somló a napló megírásakor a szöveget és a fényképeket gondosan egyberendezte, így a fényképeken is nyomon követhetők a naplóban leírtak.²⁵ A magyar fotótörténet 1941-ből alig ismer hasonlót, legalábbis a jeles fotótörténész rajta kívül nem említ mást.²⁶ A Hadtörténelmi Levéltárban 334 db,²⁷ a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában 189 db fénykép pozitívot sikerült megtalálnom.²⁸ A hagyatéká-

-
- 24 Somló Béla az 1941 októberéig elkészült fényképek negatívjait Kruch Jenővel, szabadságra menő katonatársával hazaküldte. Az előhívott fényképeket Kruch Jenő visszahozta. Ekkor döntött úgy Somló Béla, hogy ezentúl színes filmet is használ. (Lásd Oroszországi napló, 48. p.) A színes fényképek talán a MNM Történeti Fényképtárába kerültek. (A nyilvántartási nehézségek miatt nem sikerült megtalálnom.) A fotótörténész így írt Somló Béla kapcsán a színes filmről: „A háború idején már használatos volt a színes nyersanyag, elsősorban keretezett színeskifilmdiakockákon maradtak fenn és kerültek közgyűjteménybe ilyen felvételek. A szovjet fronton a már említett dr. Somló Béla fényképezett színes anyagra is...” *Stemlerné Balog Ilona: Történelem és fotográfia. Bp., Osiris Kiadó–Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 184. p.* (a továbbiakban *Stemlerné, 2009.*)
 - 25 Somló Béla a hagyatékában meglévő példány esetében a számmal és betűjellel ellátott fényképeket beragasztotta a napló egy-egy oldalára. A HM HIM HL-ben őrzött példány esetében a napló és a fényképek külön egységet képeznek.
 - 26 *Stemlerné 2009. 171–185. p.* Jómagam egy hasonló napló-fénykép albumot találtam, amely nagyságrenddel kevesebb fotót tartalmaz. *Bene János: V. Lázár Sándor zászlós fotóalbuma az 1941-es ukrajnai hadjáratról. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 41. Nyíregyháza, 1999. 367–380. p.*
 - 27 HM HIM HL, TGy 2811. Az Oroszországi naplót is tartalmazó anyagban, külön dobozban (fekete-fehér /12.5 cm x 8.5 cm/ fénykép-pozitívek.
 - 28 Somló Béla az 1980-as évek elején a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak (MMM) számos dokumentumot adott el. Ezek a Fényképtárba, a Numizmatikai gyűjteménybe, az Igazolvány- és oklevéltárba valamint az Irattárba kerültek. MMM Adattári gyűjtőlap. Budapest, 1981.01.? Adattári szám: 2284-81. Ezek között voltak az Oroszországban készült fényképek negatívjai is. (Utóbbiak száma: 300 db.) A jogutód Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) számos gyűjteményében őriznek Somló Bélától származó anyagokat. (A gyűjteményi anyagok felsorolásától és a hiányok listájának közlésétől itt eltekintek.) A oroszországi fényképek esetében a MNM Központi Adattár és Digitális Képtárában fellelhető „A gyorshadtest előnyomulásakor készült fényképfelvételekhez” készült 22 oldalas, részletes mutató. MMM Adattár. Budapest, 1981.01. Szám: 2284-81. [Az adattári szám és az irat keltezésének dátuma mindkét dokumentumon azonos!] Ebben 314 db sorszámmal, dátum-, hely- és kép megnevezéssel ellátott fénykép-negatív adatai szerepelnek. A MNM Történeti Fényképtárában Somló Béla oroszországi fényképei közül, két dobozban (385. és 386. doboz) összesen 189 fekete-fehér, különböző méretű fénykép-pozitívot találtam. Somló Béla többi oroszországi és nem oroszországi fényképeit, téma szerinti

ban megmaradt Oroszországi napló egy-egy oldalára pedig be is ragasztotta a különböző méretűre kicsinyített-nagyított fényképeket. A felbecsülhetetlen értéket képviselő, publikálatlan fényképgyűjteményből négy felvétel vált közismertté.

A Kamenec-Podolszkij térségében készített fényképek

Somló Béla gépkocsioszlopa 1941 nyarán járt Kamenec-Podolszkij város térségében. Ez éppen arra az időszakra esett, amikor a magyar állam az országból kiutasított zsidókat a Kárpátokon túlra szállította. A mintegy 18.000 magyar zsidót (gyerekek, felnőttek, öregek, egész családok), hivatalosan idegenrendészeti eljárás keretében, valójában deportálási szándékkal vitték Oroszországba. Somló 1941. július 23-án délután találkozott a Kamenec-Podolszkij városától mintegy 30 kilométerre észak-nyugatra, a Zbruch folyó mellett lévő Skala (Skala-Podilska) község parkjában a budapesti zsidók egy nagyobb csoportjával. (A deportált zsidóknak ideiglenes szállást adó hatalmas 34 hektáros kastélypark és a barokk palota romjai ma is megvannak.) Somló, mit sem tudva az „idegenrendészeti eljárásról”, a következőket írta naplójában: „Délután valami szedett-vedett öltözetű, fáradt, szomorú civil népség özönlött be a parkba. Szakállas öreg emberek, batyukat vonszoló gyerekek, pityergő, tétova asszonyok. A fák alatt a gyepen letelepedtek, kitergették szegényes cók-mókjukat. [...] Magyar, többnyire pesti zsidók voltak. Éjszaka zörgettek be hozzájuk, és aki nem tudta fölmutatni állampolgársági bizonyítványát, azt teherautóra rakták és idehozták. [...] Negyven év körüli férfi, feleségével és 15 éves kislányával, megnevezi magát, szücsmester a pesti Tisza István utcából. Apja a kiegyezés utáni években telepedett le Budapesten. Ő már ott is született, nem is tud más nyelven, csak magyarul. Felesége is magyarországi születésű. Igaz, mondták neki, hogy szerezze meg az állampolgársági bizonyítványt, de még nem ért rá utána járni. Azóta úton vannak csendőri, majd katonai őrizet alatt. Nem tudják, hogy meddig és hová viszik őket.”²⁹

A skalai parkban Somló három fényképet készített róluk 1941. július 23-án.³⁰ Alig egy hónappal később Somló ismét a Kamenec-Podolszkij térségében

beosztásban, különböző gyűjteményekbe sorolták be. Somló Béla a HM HIM HL Fényképgyűjteményének is adott el fényképeket 1983-ban. Az utóbbi hét db jó minőségű fénykép-pozitív 1912 és 1916 között katonai kiképzésekről készült. Leltári számuk: 76849–76859.

29 Oroszországi napló, 22–23. p.

30 Oroszországi napló, 22–23. p.; MNM Történeti Fényképtár. 81.1017/neg. szám: 49258; 81.1018/ neg. 49260; 81.1019/ neg. 49259; <http://opac3.mnm.monguz.hu/online-collection/>

járt gépkocsijával. A Skalától mintegy négy kilométerre délnyugatra lévő falu, Ivanovce (Ivankiv) határában ismét találkozott a Budapestről deportált zsidók egy csoportjával. Naplójában így írt az ismételt találkozásról 1940. augusztus 18-án: „Az útmenti fák alatt, az árok partján ott ücsörögtek, heverésztek egész családok, öregek, gyerekek, mert tehergépkocsik, amelyek semmi irányítást nem kaptak, megunták tovább vinni őket. A legmesszebbre szállított csoportok Kamenec-Podolszkij határáig jutottak el.”³¹ A deportált budapesti zsidókról ekkor készült a negyedik kép.³²

Somló ekkor még nem tudhatta, hogy a Magyarországról kitoloncolt és általa lefényképezett zsidók döntő többségét 1941. augusztus 26–27-én Kamenec-Podolszkij határában meggyilkolják.³³ A német 320. rendőrszázalaj mintegy 11.000 magyarországi, a következő napon kb. 13.000 helyi zsidót ölt meg. Somló gépkocsioszlopa ekkor már a távoli Krivoj Rognál járt.³⁴

Somló Bélának a deportált magyar zsidókról Skalában és Ivanovcében készült fényképei széles körben váltak ismertté, általában anélkül, hogy nevét, a fényképezés helyét vagy a készítés dátumát, valamint annak pontos körülményeit megnevezték volna. Somló fényképei gyakran forrásmegjelölés nélkül, mint valamilyen holokauszt gyűjteményből felhasznált képként jelennek meg. Más esetekben úgy közlik fényképeit, mintha azok a más időpontban és tőle teljesen függetlenül fényképező, valamint más alakulatban is szolgáló Spitz Gyula³⁵ fényképei lennének. A tévedés mögött az állhat, hogy Spitz Gyula szintén zsidóként, fegyveres

results/3a9e371e-11bd-4f36-8a51-f1d1e67977a9/solr#displayResult (Utolsó letöltés, 2018.11.21.)

31 Oroszországi napló, 36. p.

32 MNM Történeti Fényképtár. 81.1070/neg.49327. <http://opac3.mnm.monguz.hu/record/-/record/display/manifestation/MNMMUSEUM1381532/3a9e371e-11bd-4f36-8a51-f1d1e67977a9/solr/0/24/0/4/importDate/DESC>. (Utolsó letöltés, 2018.11.21.)

33 Lásd erről részletesen: *Gellért Ádám – Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenec-Podolszkij*, 1941. augusztus. Betekintő 2015. 4. sz. www.betekinto.hu (utolsó letöltés 2019.11.14)

34 A kamenec-podolszkiji tömeggyilkosságról lásd még *George Eisen–Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete*. In: *Valóság*, 57. (2014) 9. sz. 77–99. p. A szerzők többször idézik Somló Béla naplóját. Szintén idéz Somló Béla naplójából *Pihurik Judit: Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943*. In: *Múltunk*, 52. (2007) 3. sz. 51–52. p.

35 Spitz Gyula (a. n. Berger Borbála; Budapest, 1902.03.20.–Mauthausen-Gunskirchen, 1945.04.?) aranyművesegéd, úpesti taxis, gépkocsivezető, katona, fényképész, a kamenec-podolszkiji tömegmészárlás szemtanúja.

katonaként és teherautó-vezetőként szolgált a magyar hadseregben. Spitz azonban közvetlenül a tömeggyilkosság előtt, a tömeggyilkosság második napján, Kamenyec-Podolszkijban titokban készítette döbbenetes erejű fényképeit a mézárulás színhelyére vonuló magyar zsidókról.³⁶

Somló Béla tehát nem látta saját szemével és „fényképezőgéppel” a Kamenyec-Podolszkij körzetében történt tömeggyilkosságokat. Később viszont Krivoj Rognál már látnia kellett a tömött szekereken tömeggyilkosságra vitt helyi zsidó lakosságot.³⁷ Az ukrán milicisták által 1941. október 15-én elkövetett gyilkosságok áldozatainak számát 2000–3000 főre becsülte.³⁸ Menetoszlopa másnap útba ejtette a lövöldözés színhelyét. A látottakról az alábbi jegyzte fel: „Amerre a menet elvonult, héber betűs könyv kitépott lapjai, fehér-fekete imaleples imaszíjak darabjai, felpár gyerekharisnya a földre taposva... a vízmosta mélyedések megtöltve földdel..., vagyis nem megtöltve, illetve... megtöltve..., de nem földdel... a föld csak rászórva... sebtiben, hol több, hol kevesebb...”³⁹ Somló legalább egy fényképet is készített ekkor a tömegsírrol. A „Kivégzett zsidók tömegsírja” nevet viselő, a naplójában is eredetileg jelzett fotó⁴⁰ a fényképeinek mutatóját tartalmazó, MNM-ban őrzött listán is szerepel.⁴¹ A megrázó erejű fénykép mindkét közgyűjteményben fellelhető.⁴² A fénykép értékét növeli, hogy nem tudunk arról, hogy a mintegy 4000–5000 helyi zsidó áldozatot követelő tömeggyilkosságról⁴³ vagy a tömegsírjukról készült volna más fénykép is.

Somló Bélát az átélt tapasztalatok megviselték, és eszébe juttatták saját maga, valamint otthon hagyott családja lehetséges sorsát. Oroszországban találkozott volt pécsi katonatársakkal, akik itt már, mint munkaszolgálatosok „védték a hazát”. Saját katonai egységében pedig a zsidó származású gépkocsizók kizárólag

36 Spitz Gyula fényképeit nem a MNM-ban őrzik.

37 Oroszországi napló, 51. p.

38 Oroszországi napló, 51. p. A gyilkosság színhelyére kísérő katonákat nevezi Somló Béla ukrán milicistáknak. Somló az időegység alatt leadott lövések alapján becsülte meg az aznap meggyilkoltak számát. A tömeggyilkosságot a német 304. rendőr zászlóalj katonái követték el.

39 Oroszországi napló, 51. p.

40 Somló Béla hagyatékában őrzött naplójában bejelölte a fénykép helyét, de a jelölést áthúzta és a fényképet nem ragasztotta be a megfelelő helyre.

41 A MMM Adattárban őrzött, 22 oldalas, részletes mutatóban a fénykép megnevezése szerepel a 217. szám mellett. Budapest, 1981.01.? Szám: 2284-81. 15.

42 HM HIM HL TGy 2811. 225. sz. fénykép-pozitív; MNM Történeti Fényképtár, 49173. sz. fénykép-negatív

43 The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust: K-Sered. Krivoj Rog. Yad Vasem, NYU Press, 2001. 679. p.

az őket megbecsülő parancsnoknak köszönhették a maradásukat. Egész pontosan annak, hogy Birkás Endre⁴⁴ tartalékos zászlós kibújt a parancs teljesítése alól és a zsidó származású beosztottjait nem tette át munkaszolgálatos alakulatba.

Somló Béla az oroszországi gyorshadtestbeni szolgálataát — és egyben naplóját — 1941. december 12-én fejezte be a Miskolc környéki Emődön. Ezzel befejeződött fegyveres katonai pályafutása is, amit még újoncként kezdett el Pécsen.

A bori munkaszolgálat

Somló Béla emődi leszerelésétől a bori munkaszolgálatra való behívásig mintegy két és fél év telt el. 1944. május 30-án kapta meg a Jászberénybe szülő munkaszolgálatos behívóját. Két nappal később pedig elkezdte vezetni naplóját, amit a Temesvárra való megérkezésig (1944. október 19.) naponta, azután pedig a budapesti visszaérkezésig majdnem naponta vezetett (1945. február 27.). A feltehetőleg szintén zsebnoteszébe, gyorsírással rögzítettek 1979-ben (Bor)⁴⁵ és 1982-ban (Temesvár), összesen 113 oldalon írta meg, és adta át Hadtörténeti Levéltárnak.⁴⁶

Somló Béla a Borba vitt második csoport (1944) munkaszolgálatos tagjaként a Rhön nevű altáborba került. A festői szépségű Szerb érchegységben végzett vasútépítéssel összefüggő fizikai munkát. A hegyoldalra épített táborból tiszta időben láthatta a tőle északra, Žagubica irányában lévő Heidenau altábort. A mintegy három és fél hónapos rabszolgamunkát követően, a visszavonulás során a partizánok felszabadították (1944. szeptember 30.), és szerbiai, majd romániai vándorlások után a már felszabadult Temesváron töltött közel négy és fél hónapot.

44 Dr. Birkás Endre (a. n.: Kleiszner Vilma, 1913. 08. 05. — Budapest, 1975.) lektor, antikvárius, könyvkereskedő, könyvtáros, szerkesztő, író.

45 „Dr. Somló Béla naplója (1944. június 1-től október 19-ig. Bori munkaszolgálat)”. [továbbiakban: Bori napló]. HM HIM HL M/368. Somló Béla bejegyzése szerint az első 25 oldalt 1947–1948-ban, a többi 1979-ben írta. Végleges legépelésére Budapesten, 1979 áprilisában került sor (a számozást megelőző 3. p.). „Dr. Somló Béla naplója (Temesvár, 1944. október 19.–Budapest, 1945. február 27.)”. [továbbiakban: Temesvári napló]. HM HIM HL, PgyM/368. Somló Béla cím nélküli előszava szerint a napló legépelését 1982 áprilisában fejezte be (2. p.). Az oldalszámokat HM HIM HL-ben őrzött példányok alapján adom meg.

46 A bori napló terjedelme 48 számozott (A/4) oldal (160.119 karakter) és négy db melléklet. A temesvári napló 64 számozott oldalt (182.528 karakter) tartalmaz a másfél oldalas, cím nélküli bevezetővel együtt. Mindkét naplót A/4-es lapokra gépelte, de a bori napló esetében sűrűbb (egyes), míg a temesvári napló esetében nagyobb (másfeles) sortávolsággal.

Akárhol is írta naplóját, az mindig alapos, részletes, informatív és szellemes. Kevésbé hangsúlyozta a vele megtörtént rosszat, és a tovább-élést segítő részletekre (emberekre, bajtársiasságra, humorra, természet-élményekre, zenére, szerelemre stb.) figyelve írt. A temesvári naplója elé helyezett másfél oldalas előszavában maga így vallott minderről: a „természetemnek mindig is volt — és van — egy alapvonása: a számomra elfogadhatatlan, világképembe be nem illeszthető, tudatalatti egyensúlyomat fölborító tényeket nem vagyok hajlandó tudomásul venni. [...] Egyik oka annak, amiért az embervoltunkat megcsúfoló jelenségekre kevés szót pazaroltam.”⁴⁷ A bori naplóiban azonban így is sok szó esett a munkaszolgálat embertelen körülményeiről, a különböző munkavezetők-ről és a katonai keret kegyetlenkedéseiről. Naplóiból az is látható, hogy olykor a partizánok és később az orosz katonák sem voltak jobbak a magyar vagy német őrzoiknél. A bonyolult helyzetet jól jellemzi, hogy számára nem a bori kerettől való megszabadulás jelentette a valódi felszabadulást, hanem a partizánoktól való végleges leválás. Temesvári időszaka pedig visszatérést jelentett ugyan a háború előtti polgári világba, ám közben a temesvári svábokat a szeme láttára hurcolták el a Szovjetunióba, őt magát is fenyegette az internálás réme, és a németek még bombázták a várost. A temesvári naplója nemcsak szerves folytatása a bori munkaszolgálatosok történetének, hanem egyben a magyar, román, zsidó, német és orosz (katonák) együttélésének színes és élvezetes leírása is.

Somló Béla Temesvári naplója 1945. február 27-én, a budapesti megérkezésel ért véget. Azt már a hagyatékában megőrzött, Temesvárra írt leveléből tudjuk meg, hogy családjának minden tagját teljes épségben találta: „... ez a Sors különös kegyelmén kívül első sorban keresztény barátainknak köszönhető, akik a legnehezebb napokban is, kivétel nélkül önfeláldozóan enyéim mellett álltak”⁴⁸ Felesége a szüleivel lakott együtt, amíg lehetett, majd a svéd követség védett házába került, végül a pesti gettóban volt. Édesanyja Újpesten, keresztény családnál vészelte át a háborút. Somlóék a lakásukat hamar visszakapták, „mert a szegedi asszonyka, akinek kislányával kiutalták, mert ott kibombázták őket, hamarosan visszament”⁴⁹

Somló Béla Bori naplóját négy melléklet gazdagítja. Az egyik egy Borban, pausz papírra kézzel készült térképvázlat másolata.⁵⁰ A térképvázlat — mint az a

47 Temesvári napló, cím nélküli bevezető. 1. p.

48 Levél Anna Blaunak. Budapest, 1945.03.05. In: Somló Béla: Családi almanach. 19.

49 Levél Anna Blaunak. Uo.

50 A térképvázlat másolatán (21 cm × 15 cm) jól láthatók a terepviszonyok és település megjelölések, viszont mindez kizárólag az irányok meghatározására volt alkalmas.

naplóból tudható — a tervezett, de végül meg nem valósult szökést volt hivatva szolgálni. A Niš és Orsova közötti terület fontosabb települései és földrajzi vonatkozásai szerepeltek rajta. A térkép vázlatot maga Somló Béla sokszorosította, és minden szökésre készülő tízes csoport kapott belőle egy példányt. Az altábor szögesdrót kerítését előzetesen már két helyen megbontották, és ezeken keresztül szöktek volna, vagy egyszerűen kitörtek volna a táborból, és az előre megjelölt terreponatokon találkoztak volna.⁵¹ A román kiugrás után, az erősödő partizán jelenlét mellett, a hegyi altábor esetében erre megvolt az esély. A távolabbi altáborok, így a Laznica faluban lévő és a Westfalen nevű hegyi altábor esetében több száz fős nagyságrendben szöktek el a munkaszolgálatosok. Somló Béláék azonban végül eleget tettek a parancsnak, és 1944. augusztus 30-án visszaindultak a tőlük délre lévő Borba.

A Bori napló másik, mindössze másfél oldalas mellékletében Somló a naplóban szereplő személyekről gyűjtötte össze az általa ismert adatokat „Tájékoztató” címmel. A hagyatékában meglévő példányban a nevek mellé néhol megjegyzéseket írt. Az utókor számára talán a legfontosabb megjegyzése az, hogy ennek alapján fény derül egy eddig eredménytelenül kutatott szerző kilétére. A szerencsésen hazatért volt bori munkaszolgálatosok körében viszonylag széles körben elterjedt ugyanis két Borban készült lenyomat.⁵² A helységnévvel, dátummal és aláírással ellátott, jó minőségű grafikákról készített lenyomatokat, mint emléktárgyakat, a volt munkaszolgálatosok közül többet bekereteztették és a képet otthonukban kiakasztották. A Rhön altáborról készült grafika számos könyvben szerepelt, mint „a bori tábor” vagy — szintén tévesen — mint Radnóti Miklós fogva tartásának színhelye. A szerző neve azonban olvashatatlan volt, így a művek alkotója eddig azonosítatlan maradt. Somló Bori naplójában mindkét lenyomat másolatát mellékelte és meg is nevezte a szerzőt, Strauber Andor festőművész és grafikus személyében.⁵³ A budapesti Strauber Andor mint festőnövendék festészeti díjban részesült,⁵⁴ és mint a Hűvösvölgyi Plein Air Festőművészeti Szabadiskola tagja,

51 Bori napló, 23.

52 1. Rhön altáborát ábrázoló lenyomat. Jobb alsó sarokban: aláírás, Lager Rhön, 1944. 2. Bor látképét ábrázoló lenyomat. Jobb alsó sarokban: aláírás, Bor, 1944.

53 Strauber Andor (?Budapest? 1903 – Budapest, 1946.) festőművész, portréfestő, grafikus. A Rhön altáborban munkaszolgálatos

54 Sz. n.: Pesti Hírlap, 1924. június 15., 46. évf. 117. sz. 12. p.

számos kiállításon szerepelt.⁵⁵ Az 1930-as évek legtehetségesebb festői között emlegették.⁵⁶ Bori munkaszolgálatáról eddig nem tudtunk. Strauber hazajött Borból, és Somló szerint elvált feleségétől, Oravecz Paula irónőtől. (A háború alatt ő bújtatta Déry Tibort, akinek azután a második felesége lett.)⁵⁷ Strauber Andor munkássága szinte teljesen feledésbe merült, amiben nyilván korai halála is közrejátszott.⁵⁸

Somló Béla Bori és Temesvári naplóját eddig még részleteiben sem publikálták, pedig — akárcsak a korábbi naplói — megérdemelnék, hogy teljes egészében közlésre kerüljenek. (A jelen bevezető tanulmányt követően a Bori és a Temesvári naplót rövidítve és szerkesztve közlöm.)⁵⁹

Somló Béla élete 1945 és 2002 között

A naplóíró Somló Béla háború utáni éveiről keveset tudunk. A naplóiban is fellelhető filozofikus gondolatokat, aforizma-szerű megfogalmazásokat tovább írta, illetőleg gyűjtötte. Ezeket az „Illanások” című, általa kiadott két füzetben meg is jelentette.⁶⁰ Szépirói képességeit nem kamatoztatta, és mindössze három

55 Az 1928-ban, a hűvösvölgyi szabadiskola kiállításáról megjelent kritika szerint: „Strauber Andor komor tónusú, egységre törekvő kompozíciói nagyobb feladatokra való hivatottságot árulnak el.” Szerző és cím nélkül. Képzőművészet, 2. (1928) 13. sz. 210. p.

56 E. a.: A Szinnyei Társaság tavaszi kiállítása. Ujság, 1932. április 29. 8. évf. 94. sz. 8. p.

57 Somló Béla helyesen tudta: Oravecz Paulával készült interjú (készítette: Pacsek Józsefné). Budapest, 1983.01.18. Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), OR – 1088. 33. p. és 40. p.

58 Neve a Magyar Nemzeti Galéria és a Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvántartásban nem szerepel.

59 Mindkét naplóból egyenként kb. egy szerző ívnek (40.000 leütés) megfelelő hosszúságú anyagot válogattam és láttam el lábjegyzetekkel. A naplóknak így mintegy 27 százalékát közlöm. A követhetőség mellett a más bori naplókban és visszaemlékezésekből meg nem ismerhető részeket, a legfontosabbnak gondolt, vagy éppen az atipikus történeteket rögzítő bekezdéseket, Somló stílusát és a naplók hangulatát legjobban visszaadó sorokat igyekeztem egybegyűjteni.

60 Somló Béla: Illanások. Budapest, szerző kiadása, ?1993. Füzet (12 cm × 17 cm; 25 p.). Illanások II., szerző kiadása, Budapest, 1997. Füzet (14 cm × 21 cm; 21 p.). A füzetekben nincs semmilyen utalás a naplóira vagy a munkaszolgálataira. Az első Illanások c. műről Mihalik Zsolt irodalomtörténész, tanár írt rövid recenziót, lásd: Somogy, 21. évf. (1996) 1–2. sz. 92. p.; Somló Béla szívesen publikálta volna aforizma-gyűjteményét és a naplói alapján írt két prózai művet. Az általa megkeresett Tüskés Tibor író elismeréssel írt munkáiról, de a közlésben nem tudott segíteni. Tüskés Tibor levele Somló Bélának. Helymegjelölés nélkül, 1988.01.22. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.

2. kép. Somló Béla kb. 90 éves korában. Készült: Budapesti lakásában,
kb. 1993-ban
Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen

kéziratban megmaradt novellán kívül más nem írt.⁶¹ Nem tudunk arról, hogy az aforizma-gyűjteményein kívül bármilyen munkáját publikálta volna.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött egyik dossziéből kapunk információkat róla és feleségéről.⁶² Azért nyitottak róluk személyi dossziét 1949-ben, mert felmerült az utóbb teljesen megalapozatlannak talált gyanú, miszerint Somló hírszerzéssel foglalkozott. Operatív tervet dolgoztak ki megfigyelésére, munkahelyére fedőnévvel ellátott ügynököt küldtek, és vele egy házban lakó személyt is megbíztak figyelésével. A közel öt évig tartó titkos megfigyelése alatt semmilyen terhelő bizonyítékot nem sikerült találni. A dossziéből viszont megtudható, hogy Borból való hazaérkezése után 1945 júniusában igazolták, és egyetlen pártnak sem volt a tagja. A naplóiban emlegetett, ekkor már idős édesanyja a megfigyelés időszaka alatt még életben volt. Somló tagja volt a Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezetének (KPDSZ), és a Vasas Kultúregyesület zenekarában játszott hegedűn. Róla és a Budapest 8. számú körzeti zeneiskolában dolgozó zongoratanárnő feleségéről 1950-ben készült jelentés szerint „rendezett körülmények között élnek. Szórakozni nem járnak csak hangversenyekre. Zenekedvelők, és lakásukban teadélutánokat szoktak tartani...”⁶³

A megfigyelés nem volt teljes körű, mert nem tettek benne említést arról, hogy Somló Béla rendszeres túrázó is volt. Az viszont teljesen helytálló a jelentésekben, hogy a gyermektelen Somló házaspár rajongott a zenéért. Somló Béla fiatal kora óta zenélt, rendszeresen hegedült, Temesváron és Budapesten is, egy vonósnegyes tagjaként. A neves Vasas Központi Művészegyüttes Ének- és Zenekarában is hegedült. A Vasas Művészegyüttesel jutott el többször külföldre, így többek között a fiatal kora óta szeretett Párizsába. Itt azonban más is várt rá: életre szólóan szerelmes lett az együttes szólistájába, Tatay Erzsébetbe⁶⁴ (1961). A professzionális operaénekeseket megszégyenítő tehetségű,⁶⁵ kárpátaljai szár-

61 Somló Bélának csak egyik, a Bora c. novellája maradt meg hagyatékában, amely első szerelmének és egyben a Gödön töltött diákkori nyarak történetének a leírása. (1978. Kézirat, 29 gépirással írt, A/4-es oldal).

62 Dr. Somló Béla dossziéja. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. 0–9054. A dossziét 1949.12.27-én nyitották és 1956.08.27-én zárták le.

63 Jelentés. Budapest, 1950.01.30. Nytsz.: 404/20. ÁBTL 3.1.5. 0–9054. 29–30.

64 Tatay Gyuláné született Hrib Erzsébet, művésznévén Tatay Erzsébet (a. n. Scserbán Mária; Huszt, 1921.09.11.–Budapest, 2018.08.10.) a Vasas Művészegyüttes szóló énekes, főpénztáros.

65 Somogyi: Haydn est a Vasasban. Film Színház Muzsika, 3. (1959) 18. sz. 26. p.; Pernye András: Egy hét Budapest koncertermeiben. Magyar Nemzet, 1960. június 11. 4.p.

mazású Tatay Erzsébettel élete végéig romantikus és hűséges szerelmi kapcsolat kötötte össze.

Somló Béla megélte a rendszerváltozás által megnyílt kárpótlás lehetőségét. Az esetében figyelembe vett időszak összesen 305 nap volt, aminek alapján 1990. április 1-től 500 Ft/hónap összeget folyósítottak részére.⁶⁶

Somló Béla szinte egész életében ugyanott lakott. A ma már Rejtő Jenő szülőházaként is ismert, sokszintes, körfolyosós házban jól ismerték. Innen vitték kórházba, majd két napos otlét után, 99 éves korában halt meg 2002-ben. Az utókor csak a hagyatékában őrzött, egyedül a szerelmével megosztott szövegéből tudhatta meg, hogy ő kohanita zsidó volt.⁶⁷ A megrendítően szép áldás-szöveg szerint: „Én nem csak zsidónak születtem — ami már rég nem vagyok — hanem kohanitának is, amin viszont semmi emberi törvény nem változtat. A kohaniták voltak a zsidóság legnemesebb törzse, népük írástudói és vezetői, már 6000 évvel ezelőtt.” Somló Béla feleségével, a nála hat évvel korábban elhunyt Federer Magdolnával egy sírban, a budapesti Csucsor (Gránátos) utcai ortodox zsidó temetőben nyugszik.⁶⁸

A bevezető tanulmány és a naplók publikálásához nyújtott segítséget szeretném megköszönni az alábbi személyeknek:

Baji Etelka tárigazgató-helyettes (MNM Történeti Fényképtár)

Balahó Zoltán szakmúzeológus (MNM Történeti Tár)

Balázs Ágnes gépiró

Balogh-Hegedüs Judit levéltári kezelő (HM HIM HL)

Bellák Gábor művészettörténész (Magyar Nemzeti Galéria, MNG)

Daszkal Pál (Paul Daszkal) temesvári segítő

Fóris Ákos történész (Clio Intézet)

Gál Attila osztályvezető (HM HIM Központi Irattár)

Gancz András (Andrei Gancz) temesvári segítő

Herczeg Orsolya helyismereti könyvtáros

(Somogy Gyűjtemény–Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár)

Kelevéz Ágnes főmuzeológus (PIM)

Kemény Aranka főmuzeológus (PIM)

66 Hatósági bizonyítvány. Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal. Budapest, 1992.01.03. Ügyszám: 348076.

67 Cím nélkül. Budapest, 2001.02.16. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.

68 Dr. Somló Béla (héber neve Majse Hers ben Cvi, anyja neve Chájele), elhunyt 5762. Niszán hónap 20-án (2002.04.02.). A rész, C parcella, 2. sor 5/a.

Kemenczei Ágota történész (MNM Történeti Tár Igazolvány-
Okmánygyűjtemény)
Kiss Marianne szerkesztő
Kovács Jenő társasházi ügyintéző (Arany Ház Kft.)
Kovács S. Tibor tárigazgató (MNM Történeti Tár)
Lajtai László segítő
Lovas Krisztina szakmuzeológus (MNM Központi Adattár és Digitális
Képtár)
Lukács Fanni gyűjteményvezető (HM HIM Fotóarchívum)
Nádel János segítő
Pallos Lajos szakmuzeológus (MNM Éremtár)
Paskesz Tamás főtiszt (Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita
Hitközség)
Péter Orsolya fordító
Pihurik Judit történész (Szegei Tudományegyetem)
Sántha György segítő
Sántháné Koczka Márta jogutód
Simon András segítő
Soós Mihály levéltáros (ÁBTL)
Szekernyés János temesvári történész
Tóth Tamás temetőkutató

Forrásközlés

*Bori napló*¹
(*részletek*)

Budapest, 1944. június 1. csütörtök

Tegnapelőtt behívót kaptam – négy év óta ötödször. Este indulok Jászberénybe a Józsefvárosi pályaudvarról.²

Hatvanba nem engedik be a vonatot, nyílt pályán álldogalunk a sötétben — légiriadó van.

Később az állomás melletti réten heverünk reggelig.

Jászberény, június 2. péntek

Alig szállunk ki a vagonokból — légiriadó. Az állomás mellett, a töltés oldalában heverészünk szép napsütésben, messziről gépek búgnak. (Később hallottuk, hogy nagy légitámadás volt Magyarország ellen.)³ A laktanya felé vezető út mentén a bevonulók tömegei álldogálnak, üldögélnek az árok mentén, az útszéli fák árnyékában. Ötvenes csoportokban engedik be őket a laktanya udvarára. Nem sürgős, ráérünk!

Délután rám is sor kerül. Mire listába vesznek, beternelnek a karámszerűen körülkerített lovardába, már esteledik. Ott is alszunk, ki-ki a motyóján, a szabad ég alatt.

Június 3. szombat

Reggeltől estig a tűző napon a karámban – csak kis csoportokban távozhatunk rövid időre, szükségre, tisztálkodásra.

Néhány fiatal honvéd sündörög körülöttünk állandóan. Hogy élénkítsék az unalmas szolgálatot, kipécéznék egy-egy embert, ugratják, szórakoznak. Egyik leoldja a derékszíját és — hogy lássuk: milyen jól céloz!.,— a négyszögünk kö-

1 A napló kétféle papíron, kétféle, egy oldal (22) kivételével kétoldalas gépeléssel készült, amelyen néhány — feltehetőleg a szerzőtől származó — tintával, utólag végzett javítás vagy egy-egy betoldott kiegészítés látható. A helyesírási hibák javításán kívül a naplókat szövegűen közlöm.

2 A második, 1944-es csoportban kivitt 3000 zsidó munkaszolgálatost először Vácra, vagy Jászberénybe hívták be.

3 A Magyarország elleni légitámadások legtöbb áldozatot követelő napjaként tartják számon 1944. június 2-át. A angolszász légierő a szovjet repülőterek igénybevételével bombázta a városokat, vasútállomásokat. Budapestet ekkor nem érte légitámadás.

zepe táján álló egyik emberhez vágja. Az oldalfegyver fejen találja, a vér előnti. „Orvost! Orvost!” — ordítja a tömeg, ami olyan egy pillanatig, mint egy fegyenc-lázadás. Az iroda ajtajában megjelenik egy tiszt, azonnal teljes csönd lesz. A sebesültet elvezetik. A fiatal főhadnagy fölényesen mosolyog. Azután hallom, amint halkan odaszól a mellette álló zászlósnak: „Ha most egy-két bomba lepottyanna ide, mi? — El lenne intézve minden!” [...]⁴

Nagyjából századokba osztottak bennünket. Mi régi, pécsi katonabajtársak együtt maradtunk. A második éjszaka ugyanúgy telt el a lovarda sárga homokján.

Kerekudvarpuszta, június 4. vasárnap

Reggel elindultunk Jászberényből, hogy az itt állomásozó félszázadot kiegészít-sék velünk. Indulás előtt a „fehéreket” külön választották. Délben érkezünk és a már itt lévők kedvesen fogadnak. Sok ismerős van közöttük.⁵ Itt van Ring (Rad-vány dr.) Oszi⁶ is, aki pár perc alatt mindenről tájékoztat. Van posta, lehet látogatót fogadni és többen már szívesen látott vendégek az itteni béres családoknál.

Egy volt dohánypajta a szállásunk, amely ehhez mérten szellős, levegős. Pár lépésnyire folyik a Zagyva füzekkel árnyékos, iszapos medrében. [...].

Estefelé már nagy palacsintasütés volt enyhe borozgatás mellett.

Utána Osziék még bridzselték, de én korán lefeküdtem.

Június 7. szerda

[...] Kellemetlen hírek keringenek. Egyesek tudni vélik, hogy a Zentai⁷ által összeállítandó századok Szerbiába, a bori bányákba mennek.

Eddig még minden nap írtam haza. Délután fürödtünk a Zagyvában.

4 A bekezdésekben általam tett szövegkihagyásokat minden esetben szögletes zárójellel jelzem: [...]. Nem jelzem viszont, ha a naplóból egy teljes bekezdést kihagytam.

5 Somló Béla Temesvári naplója cím nélküli bevezetőjének lábjegyzetében (2. o.), a naplóiban említett nevekről azt írta: „A kitalált nevek még talán élő személyeket takarnak. Valódi nevükön bajtársaim közül is csak azokat nevezem meg, akik már bori naplómban is így szerepeltek.” Somló Béla hagyatékában található Bori naplójának ugyanezen oldalán azonban szerepel néhány névfeloldás: Békési (valódi név: Friedmann), Bodonyi (v. n.: Berényi), Dusika (v. n.: Blau Anna/Anna Blau), Kern (v. n.: Blau). A Bori naplójának egyik, „Tájékoztató a Somló Béla bori naplójában szereplő személyekről” című mellékletében 29 valódi nevet említ.

6 Dr. Radvány Oszkár (1904–Budapest, 1975.02.01.) a Magyar Általános Hitelbank munkatársa, majd az OTP ny. főelőadója.

7 Zentay Iván Ágoston, vitéz (Zenthay Iván, Zerrer Iván, Zentai Iván) (a. n.: Pohl Ida/Pool Ilona; 1893.05.20.–?) alezredes majd ezredes. A Jászberénybe vitt munkaszolgálatosok egymás között Rettenetes Ivánnak nevezték.

Június 8. csütörtök

Ma, — Úrnapiján! — semmiféle foglalkozás nem volt. Az ég elborult, szeles, hűvös lett az idő. Szabad ég alatt, a kis akácosban, református istentisztelet volt. Valaki közülünk prédikált. Meghallgattuk Schöffner Ferivel, — nagyon megható volt.⁸ [...]

Június 9. péntek

7 órakor már századokba sorakozva állottunk a Golgotán.⁹ Most már bizonyossá vált, hogy hét század — közöttük mi is, — Szerbiába megy. Megszemlélt bennünket egy folyamőr alezredes és a német Todt-szervezet¹⁰ egy tisztje.

Késő délután érünk vissza a körletbe. A többiek mind nagyon sajnálnak bennünket. Fürst Pista azt ajánlja, — ők még nincsenek beosztva, — hogy este költözzek át az ő pajtájukba, senki sem fogja észrevenni.

Június 10. szombat

Korareggeli, derült napsütésben sorakozó!

Amikor a körlet előtt elvonulunk, az itt maradók integetnek. Feri ott áll a pajtánk előtt nyurga alakjával, és ahogy elmegyek előtte — keresztet vet. Én rámosolygok, mint aki nem hiszi az egészet. (Egy pillanatig sem gondoltam arra, hogy most látom utoljára!)

Málhánkat szekerek vitték. A Golgotán átvett bennünket az alezredes, és elvontunk Zentai előtt – ki az állomásra.

Ötvenegyén kerültünk egy nagyobb vagonba, ahol nagy volt a hőség. Sikerült a nyitott ajtó mellé helyezkednem, mellettem Wirth Palival. Még van néhány ismerős a vagonban. Estefelé — még mindig az állomáson vesztegel a vonat — zöldborsót kaptunk, pucolásra. A kíséző legénység magatartása tűrhető. A „fehéreket” némileg respektálják.

8 Schöffner Ferenc Tibor, dr. (Budapest, 1903.03.30.–Ausztria, 1944) okl. mezőgazda. A mauthauseni koncentrációs táborba vitték, felszabadítását követően hazafelé ismeretlen körülmények között meghalt.

9 Golgota: „Így hívják a Jászberény határában elterülő kopár dombokat, amelyeken a Kálvária stációi sorakoznak.” Somló Béla leírása, Napló, 1944.06.06.

10 OT (O.T., OT.): Organisation Todt, német katonai munkaszervezet. Az OT szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

Június 11. vasárnap

Hajnali 1 órakor elindult a vonat Jászberényből. Reggel 7 órakor már a ferencvárosi pályaudvaron voltunk. Innen áttoltak bennünket Budafokra, de ott sem álldógtunk soká. Nagy tempóban estére már Dombóvárra értünk.

Június 12. hétfő

Hajnali 4 h-kor — nem tudom, hol voltunk éppen — sárgaborsó főzeléket kaptunk. (A koszt rendszertelen és kevés.) Reggel Pécsre érkeztünk és ott feketekávéval reggeliztünk.

Délben Dárdán voltunk és ott azt hallottuk, hogy vacsorára lekvár lesz. Déltől kezdve, amint megállunk valahol, a szerelvény mindkét oldalán guggoló sorok lepik el a vasúti töltés alját. A szerelvénytől harminc lépésen túl senki sem távolodhat el, mert rálőnek. A keretlegénység a szerelvény két végén és a középén nyitott vagonokban fölállított gépfegyverekkel vigyáz ránk. Éjjel pedig kívülről ránk zárják a toloajtókat. Légítámadás esetén sem szabad kiszállni.

Délután bevettem egy széntablettát és egy kis csokoládét ettem.

Június 15. csütörtök

[...] Délután 4 óra körül érkezünk Zaječarra. Innen keskeny nyomtávú vasút vezet tovább. Mindjárt átszállunk egy nyitott teherkocsiból álló szerelvényre. Az öt napig tartó zsúfoltság után mindenki föllélegzik. A levegő éles, de mégis üdítő. A vonat, mint valami kis játékvasút, nem sokára elindul. Bartha¹¹ alezredes már nem jön velünk.

A vidék gyönyörű, lilás fényben fürödnek a hegyek. Lassan alkonyodik s a távolban fölcillanó lámpák sűrű csoportja egyre közelebb jön. Egyik kocsin a fiúk katonanótát kezdenek énekelni, amihez aztán az egész vonat csatlakozik és így érkezünk a táborba, már teljes sötétségben.

Német és magyar katonaruhás alakok fogadnak és pár lépés után hatalmas katonai sátorba kerülünk. A két végén nyílás föllebenthető sátorlapokból. Benn villanyvilágítás, láрма és por. A középén szabadon hagyott úttól jobbra-balra két-két sorban helyezkednek el az emberek az összetaposott szénán.

Máris nagy kondérral valami főzeléket hordanak végig — alighanem német konzerv, de végre egy csajka meleg étel! Mindenki kaphat, amennyit akar.

11 Bartha László, vitéz, dálnoki, folyamőr alezredes volt a Jászberényből induló munkaszolgálatosok szállítmány parancsnoka. Feltehetőleg angolszászok által megszállt német területre menekült.

Jóllehet egyikünk sem a maga jószántából jött ide és ez a fogadtatás sem valami kedélyes, van benne mégis valami jóleső — főleg az, hogy végre kinyújtózhatunk.

Bor, június 16.

Hajnali félnégykor ébresztő. Forró feketét kapunk. Az ég teljesen derült és nagyon hideg van. A sátor előtti téren ácsorgunk, mialatt ábécé sorrendben szólítják az embereket. Azután az első csoportokat teherautókon elviszik.

Az egyik kocsi sofőrje olasz, tőle megtudom, hogy egy új vasútvonal építésén fogunk dolgozni. Mintegy 40 km hosszúságban több tábor van a tervezett vonal mentén.¹² [...]

Június 17. szombat

Reggel az utolsók között kerül ránk a sor, és teherautón elindulunk. Csodaszép erdős, hegyes-völgyes vidéken visz a makadámút mintegy két órán Rhön lágerebe.¹³ Ragyogó, nyári nap van. Az út baloldalán elterülő, szöges dróttal bekerített tábor kapujánál megállunk. A magyar keretlegények ott állnak a kapu előtt, goromba, gúnyos megjegyzésekkel fogadnak bennünket. A tábor enyhe lejtőn, teraszosan épült. Négy, vagy öt nagy, német rendszerű barakkból és ugyanennyi kerek, olasz lemezsátorból áll. Benn, mindjárt a kaputól balra — és hátul is, a térség legmagasabb pontján — egy-egy fatörzsekből ácsolt, magas, kerek óratorony áll, még nem is egészen készen. Ezek uralkják a tábor egész területét és kilátást nyújtanak messze az egész környékre.¹⁴

Benn a lejtő magasán álló tiszti barakk előtti sík térségen a parancsnok, Torma¹⁵ zászlós intézkedik. Nem is olyan barátságosan, középtermetű, harmincas, szőke, súlytalan tekintetű férfi, de szigorú és szűkszavú. Legelőször kopaszra

12 A németek közvetlen vasúti összeköttetés kiépítését határozták el Bor és Belgrád, valamint Kostolac között. A keskenyvágányú vasútvonal egyik kb. 40–50 kilométeres, a Szerb-érchegegy-ségen keresztülvezető szakaszának építéséhez a magyar zsidó munkaszolgálatosokat 1944-ben vezényelték ki. Őket összesen nyolc táborban (altáborban) tartották fogva.

13 Rhön lágere (Rhön altábor): a Bor és Žagubica között kb. félúton, a Heidenau és a Bregenz altáborok között, az 1043 m magas Crni vrh (Fekete-hegység, Fekete-csúcs) északi oldalán, a mai 105-ös számú út, Žagubica felé vezető baloldalán. A táborokat és altáborokat a németek osztrák vagy német településekről, tartományokról nevezték el.

14 A Rhön altáborról a később említésre kerülő Redő Ferenc festőművész készített színes rajtot. Lásd *Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok*. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből. Bp., 2011. 13. sz. kép.

15 Torma Frigyes zászlós, magyarkanizsai drogista.

nyírják fejünket a közülünk való borbélyok. (Meglépő, hogy három, vagy négy is van, és még a hajnyíró gépet is magukkal hozták.) [...]

Aki már elkészült, kibontja málháját és azt átvizsgálják. A pénzt, villanylámpát, gyógyszert elveszik, a többi holmiról leltárt kell beadni. Ebéd után az irodában névsort állítanak össze rólunk. Kis fatáblácskán számot kapunk, amit mindenkinek föl kell varrnia a sapkájára. [...]

Rhön tábor, június 18. vasárnap

Ma csak fél 6-kor van ébresztő az ünnep miatt. Ismét fát hordunk az erdőből, ez ugyanis nem számít komoly munkának. A délnyugat felé enyhén lejtő fennsíkot, amelyen a tábor épült, patkó alakban a messze nyíló, hatalmas völgyveszi körül. Ez a terep egyes pontjairól megkapó panorámát nyújt. De ma ködös, párás idő van. Fölöttünk alacsonyan vonulnak a szürke, nehéz fellegek.

A tábor kerítésén túl — amelyet szöges drótból font alacsony buktató szebélyez — 60–80 méter távolságban friss irtás következik. Ez további akadály a netán szökni szándékozó (de az esetleges támadó előtt is!), mert ez a terep jól áttekinthető és könnyű kilövést biztosít. Az irtás még egyre folyik, nem csak a fenti okból, hanem mert a megfelelő vastagságú éger, szil és cserfa törzsekből épül tovább a két őrtorony a táborban. [...]

Délután alvás, tisztálkodás. Esik az eső. Végrehajtják 20 ember kikötését¹⁶ a már régebben itt lévő köztül,¹⁷ a múlt héten elkövetett különböző szabálytalanságok miatt. [...]

Június 19. hétfő

Ébresztő 5h-kor. Félhatra sorakozó, kiosztják a szerszámokat: ásó, lapát, csákány, vastalicska. Mintegy 10 perces menet a makadám úton, majd letérünk róla egy lejtős rétre, amely meredek, erdős hegyoldalban folytatódik. Hamarosan irtáshoz érünk, amely mintegy 20–35 méter széles csíkban húzódik előttünk balra. Jobbra — Bor irányában — már messzire kanyarog, völgynek le és föl a másik hegyoldalra. Ott is emberek nyüzsgönek, csákánnyal vágnak bele a hegyoldalba, hosszú sorban talicskákkal hordják le a kikerülő földet, keskeny, kitaposott serpentineken a közöttünk mélyülő völgybe, ahol ebből felénk irányuló töltés kezd kialakulni. Mi ugyanezt csináljuk a mi oldalunkon, de a dolognak egyelőre nem

16 Kikötés: a magyar hadseregben rendszeresített és Borban előszeretettel alkalmazott kegyetlen büntetési mód. Lásd később ennek leírását!

17 A Vácra behívott és onnan szintén vasúton ideszállított, korábban megérkezett magyar zsidó munkaszolgálatosokat említi.

sok látszatja van. Vajon itt kell megérnünk, hogy a két töltés találkozik és pályatestté egyesül?

Öreg todtista¹⁸ vezeti a munkát. Markáns alak, de nem látszik rosszindulatúnak. Két csoportra osztlunk. Mindegyikhez vezetőt jelölnek ki közülünk, aki mindenért felelős, és nem dolgozik. Én a fiatal kaposvári ügyvéd, Zánkai¹⁹ csoportjába kerülök. A közvetlen társaság kellemes, sok érdekes téma vetődik föl, ismerkedünk. [...]

Június 20. kedd

Minden nap esik, és mindig hűvös szél fúj. Gumiköpenyem kitűnő szolgálatot tesz, de a többiek bőrig áznak. Ha nagyon esik, abbahagyjuk a munkát és a fák alá húzódunk. A táborban nagy a sár. Sátrainkba — amelyeket, nem tudni miért, bunkernek hívunk — alul-fölül befolyik a víz.²⁰ [...]

Június 23. péntek

Próbáljuk a bunkert javíttatni, hogy a víz ne folyjon be. A nagydarab, jóképű Weidmann Gyuri — feleségét a nyolcadik hónapban hagyta otthon — mesterkedik, de nem sok sikerrel. Kitűnő humora sem tudja pótolni a hiányosságokat. Kinn köröskörül földet hányunk föl, hogy ez a rézsű elvezesse a lemezeken lefolyó vizet és az ne folyjon a bunker alá. A kicsi, vézna Szabó Gyuszi — idősebb mindannyiunknál, de csodálatosan ügyes, szívós és agilis — fölmászik a bunker tetejére, a széjjel vált lemezeket leszögezi, a réseket befoltozza. [...]

Június 24. szombat

[...] Délután hárman remekül megfürödtünk a forrásnál. Az irtásról, ahol dolgozunk, leereszkedtünk a meredek lejtőn a völgy felé, s a hatalmas fák között vagy tízpernyi menet után megtaláltuk a kicsiny, természet-alkotta medencét, amelyet — úgy látszik — több forrás vize táplál. Kristálytisza volt, amíg mi föl nem kavartuk a fenék iszapját, de nagyon hideg. Ide a sűrű lombok alá nem tud a napfény behatolni. Szinte újjászülettünk ebben a megtisztulásban.

18 Todtista: az Organisation Todt egyenruhás, gyakran kézfegyverrel ellátott alkalmazottja, a munkák felügyelője. A todtisták gyakran maguk is büntetésből, vagy életkoruk, egészségi állapotuk miatt kerültek ide. A todtisták is sokfélék voltak: akadt közöttük szadista gyilkos, de többségükben elviselhető szigorúságot tanúsítottak a munkaszolgálatosok iránt.

19 Dr. Zánkai (Csankai) László (a. n. Erdős Ibolya; Kaposvár, 1914.08.21.–Torontálalmás [Jabuka], 1944.09.28. és 1944.10.02. között). Kaposvári jogászyakornok, aki az első lépcső visszavonulása során tömeggyilkosság áldozata lett.

20 Az említett Redő Ferenc rajzán jól látható, hogy két, egymás feletti sorban, összesen nyolc, kőralakú „sátor” volt.

Palival voltam és Szana Elemérrel, a forrás az ő tippje volt. [...] Később beszélgettünk s így megtudtam, hogy agglegény és már húsz esztendeje élt Berlinben, amikor pár év előtt hazatessékelték. [...]

Június 26. hétfő

A nagy barakkból, ahol Vermes Gyurival találkoztam (ők már két héttel előbb itt voltak), egy fiút bevittek a bori kórházba súlyos epegyulladásal. Meg is halt. Letolták az orvost, parancsnokot, mindenkit, mondván: munkaszolgálatos semmi körülmények között nem kerülhet kórházba.

A tábor bejáratával szemben, a műúton túl, a hegyoldalban van egy kis parasztház. Valami favágó, vagy pásztor lakja a beteg feleségével. Ezen kívül kilométerekre sehol sem falu, sem ház semerre. Nem tudjuk elképzelni, honnan kerül elő az az ocsmány, mezítlábas parasztlány, akit parancsnokunk, a zászlós úr, időnként vendégül lát. [...]

Június 29. csütörtök

Gyöngye vagyok, émelegyek. Kimentünk munkára, de szakadt az eső, úgy, hogy fél 11 h-kor bevonultunk.

Ebédre buris²¹ volt, nagyon keveset ettem. Délután nagyot aludtam és ez igen jólesett.

Később kiderült az ég és újra kimentünk, de nem volt komoly munka. Robbantottak, és ilyenkor ott kell hagynunk a munkahelyet. A sziklákat és a nagyobb fák gyökereit, lyukat fúrva alájuk, dinamit patronokkal aláaknázzák, azután gyújtózsínórral fölrobbantják. Nagy céció van, ha valamelyik nem robban föl, és a bedöglött patronot el kell távolítani.

Július 1. szombat

[...] Palival most már a harmadik doboz zsírt vásároljuk, és egy doboz lekvárt is rendeltünk. Amit ellopnak tőlünk a konyhán, azt adják el nekünk méregdrágán. Nem is rossz üzlet! És az, hogy a zászlós — az írnök útján — potom áron összevásárolja értéktárgyainkat, csupán emberbaráti gesztus, mert különben miből tudnánk valamit vásárolni?! Most már tudjuk, hogy mit kellett volna magunkkal hozni: töltőtollakat, órákat, cigarettapapírt, cipőzsínórt és ételízesítőket, pl. sót, paprikát, Vitapricet,²² lekvárt. [...]

21 Buriz (buris): általában a rizs pótlására használt hántolt búza.

22 Vitapric: Szent-Györgyi Albert ötlete nyomán készített, magas vitamintartalmú, világhírnévre szert tett paprikapüré, amit a dunakeszi Óceán Konzervgyár kezdett el gyártani 1935-ben.

Július 2. vasárnap

[...] A túlsó lejtőn még állnak a szép öreg szil, éger meg bükkfák, de már ritkásan — idáig terjed a tábor körüli irtásunk — és itt-ott árnyékot vetnek a fürdő körüli pázsitra. Ma, vasárnap, csak kétórai munka volt s a korai ebéd után, váltott csoportokban, lejöhettünk fürödni. Mi Palival már az elsők között lejöttünk és a fürdő után itt üldögéltünk a fák alatt, beszélgettünk, olvastunk s én stoppolom a lyukas harisnyáimat. Sikerül a váltás után is maradnunk egészen alkonyatig, amikor már hűvösödni kezd. Kellemes nap, kikötés is csak kettő volt.

Július 3. hétfő

Ma munka közben az erdőből fölbukkant egy fiatal, szerb parasztleány. Túrót és fokhagymát kínált (darabja 10 dinár!). Jól választotta meg az időpontot: sem a todtista munkavezető, sem a keretlegénység nem volt a közelben. Ugyanis szigorúan tilos érintkeznünk a lakossággal és ezt ők is jól tudják. [...]

Július 4. kedd

[...] Torma zászlós szabadságra ment. A helyettese korrekt embernek látszik. Torma, mielőtt elment, még megvette cigarettatárcámat 8000 dinárért (800 fej fokhagyma, vagy 6 kiló zsír).

Az ebéd ma jó és bőséges volt. Az új parancsnok ellenőrzi a konyhát. Este parancskiadás, ilyen eddig sohasem volt. Elrendelték az újabb hajnyírást. [...]

Július 7. péntek

[...] A táborban krumplit pucoltunk, fát hordtunk. Közben végig kellett nézmem egyik bajtársunk kikötését. Pedig ez zárt ajtók mögött szokott végbemenni a nagy ebédlőteremben, de most páran, krumlipucolók bennekedtünk.

Ez a nyurga, fiatal, vidéki gyerek magával hozta a hegedűjét, és ez lett a veszte. Torma zls. [zászlós] már útban van visszafelé, és így a helyettese már bevonult Borba. Hadapródunk, élve az alkalommal, este mulatni akart, és minthogy ez egyedül nehezen megy, berendelte a fiút hegedűjével a tisztí barakkba. A fiú hegedült, énekeltek ittak, berúgtak. Éjfél felé, amikor elküldte a fiút, az nem talált vissza egyenesen a helyére. Belebotlott az őrszembe, és gátlás nélkül megmondta neki a véleményét mindenről és mindenkiről, a magyar nemzeti hadsereg jelenlévő tagjait sem véve ki. Pedig éppen a szegény öreg ruszin volt szolgálatban, aki nem érdemel tőlünk egy rossz szót sem. De hát fönn volt az egész tábor, a nagy éjszakai csöndben visszhangzott minden szó: kénytelen volt jelentést tenni. A hadapród úrnak pedig — feledve az éjszakai szórakozást — meg kellett óvnia a tekintélyt, és példát kellett statuálni.

A függelemsértőt kétszer kétórai kikötésre ítélték. A végrehajtás a tizedes földadata volt. Amikor mi bementünk a terembe, már ott lógott szegény a menyegyet-gerendára hurkolt kötélén, hátrafacsart karja csuklónál összebéklyózva és fantasztikusan megnyúlva az egész test súlya alatt. Szabálytalanul magasra kötötték, még így megnyúlva sem érte a lába a földet. Lehet, hogy eszméletlen volt, először észre sem vettük. Csak amikor jajgatni és káromkodni kezdett. Szidta a tizedest, azután könyörgött neki: csak egy kicsit engedje le! De hiába! Akkor a levegőben kalimpáló lábával belerúgott. Úgy látszik érzékeny helyen találta, és a tizedes megvadult. Hátulról belecsimpaszkodott a függő testbe s most már ő is teljes súlyával a csuklókra hurkolt kötélén lógott.

Akkor a fiú elájult. A ruszin is ott volt, hiszen elsősorban neki szólt ez az elégtétel. Rossz magyarságával motyogta maga elé az eset részleteit, mint aki meg akarja győzni önmagát a büntetés jogossága felől. Láthatóan nagyon kínosan érezte magát. Őt küldte egy vödör vízért a tizedes, és azzal végigöntötte a lógó alakot. Magához tért, és akkor az orvos megvizsgálta. Véleménye után abbahagyták a tortúrát.

A fiú még hetek múlva sem tudta a kezét semmire sem használni. Bajtársai kísérték az árnyékszékre is.

Július 13. csütörtök

Ma megint korábban bevonultunk a munkáról a szakadó eső miatt. Délután a „házáért” dolgoztunk: fahordás volt komisz hajszával. Pali lázas, és hasmenése van.

Este Ring Oszi gratulált. Elgondolkoztam, vajon olyasmi-e manapság egy születésnap, amihez gratulálni érdemes? (Azt hiszem, Oszi illemkódexe kiegészítésre szorul: „Deportáltak születésnapra ne gratulálj!”.)

Július 14. péntek

[...] Ma dolgoztunk először a csillékkal. Eléggé megerőltető. Most, hogy a bevágás már előrehaladt a hegyoldalban, megnőtt a kitermelt anyag szállítási távolsága. Ezért iparvasúti síneket kaptunk, vagy 40 folyómétert egyelőre, és hozzá öt darab csillét. Így persze az egész társaságnak össze kell dolgozni, mert a csillék csak együtt indulhatnak. Ha megteltek, meglódtíjuk és kifutnak a völgy felé lejtő töltésre. Két-két ember velük megy, hogy a töltés végén lefékezze és kiürítse őket. Így egyre hosszabbodik a töltés a másik hegyoldal irányába, ahol ugyanígy dolgoznak és közelednek mifelénk.

Július 20. csütörtök

Ma végre derültebb és enyhébb az idő. A hangulat mindjárt jobb. Délelőtt egy szerb asszonytól cseresznyét vettünk. Nem szép, de ízlik nagyon. Ebédre gríz volt lekvárral, de oly rossz, hogy csak a lekvárt ettük meg kenyérrrel. Vacsorára viszont nagyon finom káposztalevest kaptunk, amibe fiatal hagyma zöldjét és gombát is belevágtunk. A kis Szabó Gyuszi a gombaszakértő. Ahányszor átmegyünk az erdőn, tele szedi a kenyérsákját. Ebben az esős időben rengeteg van, úgy, hogy már üvegbe lesózva el is rakja.

Szabó Gyuszi egyébként is — cingár kis alakjával, madárfejjével, raccsoló, idegenszerű kiejtésével és változatos múltjával — érdekes emberke. [...] Higgadt, mindenhez értő, kicsit atyáskodó modorával, mindig derült kedélyével, segítőkészségével elnyerte a Nagypapa címet. Így szólítjuk őt mindannyian. Reggelenként, mire leérünk a munkahelyre, már tele van a kenyérsákja gombával, szamóccával, már számon tartja az erdőben a mogyorócserejéket, és tudja, hogy a szerb paraszt kertjében hány szilvafa van. Elve az, hogy itt sem lehet éhen halni.

Július 21. péntek

Ma szép, napos idő van. Elhoztam magammal a kimosott ruhát száradni. A fák között, ahová besüt a nap, zsineget feszítettem ki és fölterítettem úgy, hogy a munkahelyről jól szemmel tarthassam. Fél tízkor az a hír terjedt el, hogy Hitler ellen merényletet követtek el.²³ [...]

Július 29. szombat

Az első csillénél dolgozom gyönyörű időben, nagyon jó hangulatban — bár erre semmi ok nincsen. Ha csak az nem, hogy minden panaszom elmúlt.

Redő Feri²⁴ is ebben a csoportban dolgozik — mezítláb! Azt mondja: ő már nem fog zavarba jönni, ha esetleg gyalog kell hazaindulni, bakancs nélkül. Ő pedig tudja, mit beszél, Ukrajnában is volt, a dorosicsi kórházban majdnem bennégett.²⁵ (Éppen erről sohasem beszél.) Jóképű, nálunknál jóval fiatalabb, de az

23 Az Adolf Hitler elleni sikertelen merénylet 1944. július 20-án történt Kelet-Poroszországban. Somló Bélának tehát már másnap délelőtt értesültek róla Borban.

24 Redő Ferenc (a. n. Pollák Leona; Budapest, 1913.08.29.–Budapest, 2012.10.01.) festőművész, grafikus, tanár, gobelinkészítő művész, kultúrpolitikus, 1952–1954 között a Szépművészeti Múzeum főigazgatója. A bori munkaszolgálatáról lásd *Redő Ferenc: Az első ötven év.* Budapest, Balassi Kiadó, 2013. 121–127. p.

25 Magyar katonák Dorosics ukrainai kolhozfaluban, a tifuszban szenvedő zsidó munkaszolgálatosokra rágyújtották az egyik kórházpajtát, a menekülőket pedig lelőtték. A meggyilkolt áldozato-

arca valami ott szerzett idegbénulás következtében, ha mosolyog, furán fanyar kifejezést ölt.²⁶ Ehhez kerek, kopasz feje lekonyuló, dús bajusszal járul. Izmos melle, háta csupa szőr és mindannyiunk között a legjobban le van sülve. Könnyen mentesülhetne ettől a munkától, mert civilben festőművész. Másik festő bajtársunk egész nap benn ül a körletben, és aktokat, obszcén jeleneteket gyárt a zászlós és a hadapród részére.²⁷ [...]

Július 30. vasárnap

7 órától 11 óráig fahordás volt, Palival négyszer fordultunk.

Délben református istentisztelet volt, Bio beszélt (ez dr. Szalai Sándor, a polihisztor beceneve).²⁸ [...]

Július 31. hétfő

[...] Este Ring Oszri azzal a tervvel jött, hogy mintegy 40 főnek fejenként 1500 pengőért előnyöket és biztos hazajutást hajlandó a zászlós garantálni. Korrupt fickó, annyi szent! [...]

Augusztus 1. kedd

Az eső miatt korábban bevonultunk. A zászlós még délelőtt újabb bakancsvizitet rendelt el. Most már biztos, hogy elveszik a bakancsokat és faraghatunk fatalpat helyette. Ez is a bori szökések miatt elrendelt szigorítások közé tartozik. Tizenegyen szöktek meg Borból, fehér-karszalagosok. Elfogták őket, haditörvényszék elé kerülnek.

Most már a fehér karszalagosoknak is minden felső ruhájukra elől-hátul rá kell festeni a sárga csillagot. [...]

Oszri szerint a Lobi (így hívjuk a zászlóst: zászlós=lobogós=lobi) csak 15 embert hajlandó vállalni, de mi — mármint a szűkebb társaságunk — benne lesz a

tok száma 396–534 fő volt. Bor előtt Redő Ferenc Ukrajnában volt munkaszolgálatos, és túlélte a doroscsi tömeggyilkosságot. *Redő*, 2013. 105–112. p.

26 Redő Ferenc jobb oldali arca az ukrainai munkaszolgálat alatt, a visszavonulás során lefagyott. Az arcidegbénulás nyomait egész életében viselni kényszerült. *Redő*, 2013. 100. p.

27 Somló Béla a temesvári naplójában meg is nevezi bajtársát, illetőleg szintén tőle tudjuk a festő és grafikus teljes nevét is (Strauber Andor).

28 Szalai Sándor dr. [Bio – becenev] (a. n. Glasner [Glasuck] Pirooska; Budapest, 1912.10.22.–Budapest, 1983.05.18.) filozófus, szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITAR) kutatási igazgatóhelyettese.

15-ben. A pénzről valami kötelezvényt kellene adni. Túl fantasztikus ez az ügy!
[...]

Augusztus 2. szerda

[...] Este „hegyi beszéd” volt: a Lobi bejelentette, hogy a szökések miatt elrendelte a bori parancsnokság a „fehérek”-re is a kötelező csillagviselést. Minden ruhadarabra rá kell festeni a sárga csillagot.

Augusztus 11. péntek

Ma jobban meghajtották a munkát, mint eddig bármikor. Ebédre répaleves volt, vacsorára káposztaleves. Vételezés is volt 20 napra, de a zsoldról „lemondtunk”. Ennek fejében a hideg vacsorát megkapjuk reggelire, és helyette — a zsoldból — meleg vacsorát!

Bevonulás után az irodában a Lobi intézkedésére összeírták az árja-párját. Pali biztatására rövid megfontolás után én is jelentkeztem. Azt hiszem, az összeírtak nagy része hasonló alapon jelentkezett. Este a vízhordó tankautóval átjött Žagubicaról Telegdi Bandi. Hírei alapján újból bizakodóbb lett a hangulat.

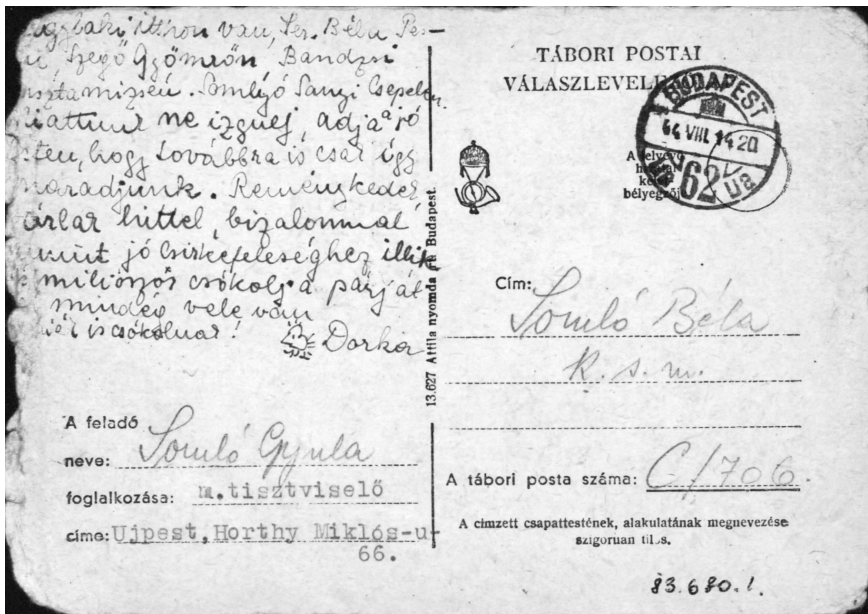
Augusztus 12. szombat

A táborunktól nem messze van egy hegyi pásztorlak a házikója. Egyik fiú a már régebben itt lévők közül megerőszkolta a feleségét. Az asszony egyébként állandóan fekszik, mert tüdővész. A tettet lefogták délben, amikor kivonultunk, már hallottuk az üvöltését a keret szobájából. Este a parancshirdetésnél a Lobi bejelentette az általános megtorlást. Néma csöndben hallgatta mindenki, aztán a keret két tagja elővezette karjánál fogva a delikvenst. Amikor odavitték a zászlós elé és elengedték, összeesett, mint egy rongy. Pedig jó nagydarab fickó volt. Állítólag addig kínozták, amíg a szerb — akinek ez elégtételül volt szánva — kérte őket, hogy hagyják már abba!

Rendkívül nyomott a hangulat, számomra sem a legjobbak a kilátások holnapra. Vajon lesz-e kikötés?

Augusztus 16. szerda

[...] Nem messze tőlünk, ahol a fiataljaink egy csoportja dolgozik, partizánok megközelítették a munkahelyet, és elvitték minden holmijukat. A fiúk észrevették őket, és éktelen ordítózásba kezdtek — persze a keret éppen másfelé járt —, s amikor feléjük szaladtak, azok puskát fogtak rájuk, összekapkodtak mindent és eltűntek a fák között. [...]

3-4. kép. Somló Gyula tábori levelezőlapja fiának, a Rhön táborban lévő Somló Bélának. Postabélyegző kelte: Budapest, 1944.08.14. Tábori postaszám: C/706. MNM Igazolvány-Oklevélgyűjtemény. Nytsz.: 83.680.1

Augusztus 18. péntek

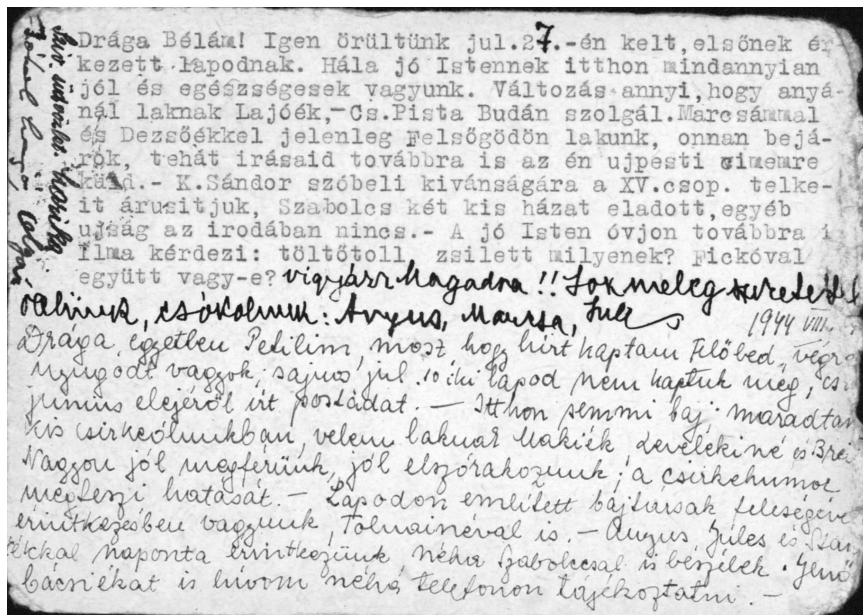
[...] A fiúkat, akiknek a holmiját ellopták a partizánok, megbüntették. Indokolás: meg kellett volna védeniük magukat, ellenállást kifejteni, bekeríteni és elfogni a partizánokat, hiszen mi sokkal többen vagyunk.

Tényleg, erre nem is gondoltunk!

Augusztus 27. vasárnap

Ma csak egyszer kellett fordulni mindegyikünknek fahordással az erdőből. [...]

Žagubicára ultimátumot küldtek a csetnikek, hogy a falut őrítsék ki a németek, mert ők szállják meg ezt a vidéket. (Žagubica a hozzánk legközelebb eső falu és tábor, a csetnikek pedig németellenes partizánalakulat ugyan, de zsidógyűlöletben a németeken is túltesznek.)

Augusztus 29. kedd

Bár mindenki kivonult a munkahelyre, a munka teljesen leállt. A Baumeister²⁹ sehhol, todtistát is alig látni. Az emberek az árnyékban hevernek, beszélgetnek. Végigsétálok Bor irányában a tervezett vasút mentén. Azért csodálatos, hogy ilyen rövid idő alatt mennyire haladt ez a munka. Sok kilométer hosszan kialakult a töltés, vagy bevágás, amint azt a terep megkívánta, hogy egy szintbe kerüljön a vasúti pálya. Messzire ellátni a kiirtott nyiladékon át, amit az erdőbe vágunk, és mindenfelé kidöntött fatörzsek, égnek meredő, hatalmas gyökerek, szétrobantott sziklák. Összetákoltt hídlábakon a kis iparvasúti sínek a völgy fölé, a semmibe nyúlnak, a félig rakott, vagy üres csillék most már itt fognak rozsdásodni, ki tudja meddig...³⁰ Itt hagyta nyomát az ember az eddigi érintetlen természetben.

[...] Már régebben tízes csoportokra osztottuk magunkat, és minden csoportban valaki kapott egy példányt a vidék térképéből, amit én pauszpapíron sokszo-

29 Baumeister: építész, mérnök.

30 A Rhön altábor környékén létesítendő vasúti szakasz építését nem folytatták, de a vasúti nyomvonal és töltés elkészült részei ma is megvannak.

rosítottam.³¹ Vacsora után izgalmas megbeszélés volt a tízes csoportok vezetőivel: két helyen észrevétlenül ki van bontva a szögesdrót-kerítés, és ha úgy adódik, ki kell törnünk a táborból, és a megjelölt terepmenteken találkozunk.

Már estefelé is a szokottnál jóval nagyobb autóforgalom zajlott előttünk a műúton, Bor irányába. Német teherautók igyekeztek megrakva bútorokkal, ládákkal, némelyiken asszonyok és gyerekek is ültek. Sötétedés után messze visszhangzó, éktelen zajongással olaszok özönlöttek az úton rendetlen csoportokban, sokan közülük az autókra kapaszkodva elhagyták a tömeget. [...]

Augusztus 30. szerda

A parancs az, hogy legyünk útra készen és pihenjünk. A Lobi terve a hírek szerint az, hogy ha délután 4 h-ig nem jön meg az indulási parancs, akkor 4-kor elindulunk Laznica felé, vagyis Borral ellentétes irányba. Ez nekünk első pillanatra rokonszenves terv, már csak azért is, mert hazafelé visz, Bor pedig ellenkező irányban, tőlünk délre fekszik. Nem gondolunk most Bio aggályaira, aki többször kifejtette, hogy e pillanatban még akkor sem menne haza, ha lehetne, hiszen ész nélkül dühöng a zsidóellenes német terror! [...]

10 óra után táborizöld pán célauto áll meg a tábor kapuja előtt, megjött az alvezetés. Parancs: sorakozó menetoszlopokba, indulás Borba! Mire elindulunk, 11 óra, legnagyobb déli hőség, még a csökkentett málhának is ólomsúlya van.³² [...]

Augusztus 31. csütörtök

[...] A város határában várt bennünket a zászlós és a keret. Mi már 6 órakor ott voltunk, és egy jó órát üldögéltünk a réten, amíg mindenki beérkezett. Innen már zárt alakulatban meneteltünk keresztül a városon a Brünn lágerebe.³³

Itt zajos tömeg, zsúfoltság, bűz és piszok fogadott bennünket. Rhön, a mi táborunk ehhez képest üdülőhely volt. [...]

31 Somló Béla a kézzel, pauszpapírra rajzolt térkép másolatát mellékelte bori naplójához. A vasútvonalakat, hegyeket, folyókat, helységneveket tartalmazó térképen a Niš–Majdenpek–Orsova közötti térképszelvény látható.

32 Ezekben a napokban indították Borba a Heidenau altáborból Radnóti Miklós költőt is. Ennek az útnak a borzalmait nyomán írta meg híres versét (Eröltetett menet, Bor, 1944. szeptember 15.).

33 Az altáborokból Borba visszavont munkaszolgálatosokat, így a Rhön és a Heidenau altáborok munkaszolgálatosait is, a tovább indulásig itt tartották fogva.

Bor, 1944. szeptember 1. péntek

[...] A hegy olyan, mint egy cukorsüveg, amelynek oldalába spirálisan emelkedő utat vágtak az exkavátorok. Ez a felszíni bányászat sokszínű kőzetet tár föl a hegyből. A sziklák narancssárga, kék, palaszürke, fehér, néhol vöröses barna színei élénken elkülönítik egymástól a szerpentinek kacskaringóit. A nap fényében és árnyékában az egész szinte valószínűtlen, játékos képet ad. Óriás süteményre vagy fagyalt csodára emlékeztet. Mellette a meddőhányók sűrű kúpjai emelkednek. A kohóból időnként fehér gőzfelhő siseteg föl, gépek dohogása hallatszik. [...]

Szeptember 4. hétfő

[...] A szerb házakban az asszonyok csaknem állandó palacsintásütésre rendezkedtek be. A nap minden órájában vásárolhatunk friss palacsintát. Az illata terjed a házak között, a konyhaajtókban sokszor sorba állnak a fiúk. Nem csoda! Hiszen az ilyen friss, meleg, otthoni ízekre emlékeztető édességekre vagyunk a legjobban kiéhezve. Nem is lehet neki ellenállni, erre megy el a legtöbb pénzünk.

Othronról hoztam magammal három aprócska briliáns követ a fehéreneműm szegélyébe bevarrva. Meg kellene próbálnom eladni ezt, mert már elfogy minden pénzünk. [...]

Szeptember 5. kedd

[...] Egy új barakkban alszunk, mert ahol éjszakáztunk, ott csak a félvérek maradtak. Az árja-párják viszont — köztük én is! — szinte elegáns, tíz személyes szobákba mentek át. Mégis jó volt valamire ez az éjszakai zivatar. [...]

Szeptember 8. péntek

[...] A városban délelőtt bezárták az összes üzletet. Ostromállapot van.

Este visszakaptuk a bakancsokat — szerencsére még el sem vitték őket. Azt beszéljük, hogy hajnalban indulunk. Később azt, hogy csak vasárnap. A fehérek cigarettát is vételeztek.

Szeptember 10. vasárnap

[...] A muszok nagy körben ügettek, össze-vissza csoportokban, futólépésben. A kör közepén lógott egyikük kikötve. Néhány tiszt — a táborok volt parancsnokai — a futókon túl, oldalt emelkedő kis domb tövében álltak szánalmas, gyatra

„Vigyázz”-ba merevedve. Előttük a dombtetőn ott ült lován Marányi³⁴ alezredes, jobbján segédtsíztjével, balján lovászával, azok is lóháton. Gyorsan a futók közé vegyülve észreveszem, hogy néhány keretlegény most tereli ki a barakkokból a bennmaradt, elbújt bajtársakat, akik nem vettek tudomást a sorakozóról. Nagy igyekezettel, gyorsan húzkodnak föl még vagy egy tucat embert a már ott lógó mellé. [...]

Szeptember 13. szerda

Az idő kellemesebbé vált. A tessék-lássék munka tovább folyik. Itt a munkahe-lyen legalább mindig hallunk újabb híreket. Ezek szerint a munka holnap mindenütt befejeződik. A németeknek, akiknek már nincs munkájuk, 24 órán belül el kell hagyniuk Bort. Így Mirkó munkafelügyelőnek is — derék férfi volt — a családjával együtt. Felesége szoptatós gyerekével és még két picivel, nővérével, aki minden-órás, jármű nélkül, magukra hagyva, kis batyukkal ácsorognak az országút szélén. Reményvesztetten nézik az elporzó teherautókat, amelyek meg-
rakva irodabútorokkal, szózt marhabőrökkel, ládákkal, mindenféle kacattal. [...]

Szeptember 16. szombat

Dél felé „Sorakozó!”, Heidenau — félvéreknek és a régi századoknak (akik már két éve itt vannak) —, de nekünk nem! Kihirdetik nekik: indulás holnap hajnali 3 órakor. Menet közben lemaradni, vásárolni tilos. A tilalmat megszegőket agyon-
lövik.

A többieknél nagy az elkeseredés, különösen az árja-párjánál. Engem nem nagyon izgat a dolog, sőt. Megkönnyebbülés-féle, hogy nem bonyolódtam valami kényszerű hazugságba.

Egész este óriási nyüzgés, búcsúzkodás. Üzenünk haza az indulókkal. Élel-
met vételeznek: kapnak 1-1 kenyeret, kevés zsírt, szőlőlekvárt, cukrot. Irány: Žagubica – tehát visszafelé, amerről jöttünk. Napi menettávolság 45 km.

Szeptember 17. vasárnap

A reggeliosztásnál kaptam Huszár Palitól egy kis szőlőlekvárt. Még soha nem ettem ilyet. Csupa cukor, nagyon jó, édes. Egy kis kenyeret is vásároltam. Mire

34 Marányi [Matkovcsik/Matkocsik/Murányi/Morányi/Matusek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896.10.07.–Markdorf [Németország], 1985.09.20.). Hamis adatai: Fehér Antal / Antal Fehér, Komárom, 1900.03.15. valamint Komárom, 1900.10.07.) szakszolgálatos alezre-
des, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka. A háború után nem ítélték el, 89 éves korában halt meg a Német Szövetségi Köztársaságban.

visszaértem a Brünn lágerbe, már ki voltunk rámolva megint a rétre. Nagytakarítás következett. Ebéd után átmentünk a Berlin lágerbe, ahonnan reggel a régiek elvonultak.

Elképzelhetetlen piszok és szeméttömeg maradt utánuk. A barakkok zsúfolva poloskával; csoda, hogy nem mentek el velük. Vagy két esztendeig tanyáztak itt, és minden arra vall, hogy a tisztasággal nem sokat törődtek. Ez a föladat most nekünk jutott. Mindenki el van keseredve, nem csak ezért, hanem mert félnek, hogy még sokáig maradunk itt. [...] A tábor parancsnoka Császár³⁵ főtörzsőrmester. Mozgékony, szikár alakjával minduntalan máshol tűnik föl a táborban váratlanul. Deresedő fején félrekapott sapka, kis mokány bajusz és a kezében vékony pálcá, amely fűgén utoléri azt, aki a keze ügyébe akad. Nem lehet csekély a napi alkoholadagja, de van humorérzéke is. [...]

Szeptember 25. hétfő

[...] Egy hét után már magam is irigylem az első lépcsőben elvonultakat. Ezt az előnyt már nem tudjuk behozni, és nagy kérdőjel, ami következik. Csak abban bízom mindig, hogy a végén derül ki, ki járt jobban? Egyébként is végső szabadságunkat csak a háború vége jelentheti, és mindegy, hogy ezt hol várjuk be. Talán itt még nem is a legrosszabb. Hiszen nem tudjuk, hogy mi van ez idő szerint az otthoni táborokkal.

Igaz, holnapután lesz négy hete, hogy elindultunk Rhönből. Nem csoda, ha a nép kezd türelmetlen lenni. Pláne amióta itt vagyunk a Berlin lágerben, és a főtörzs kínozza az embereket. Zsidózik, szidja az anyjukat és üti-veri őket, ahol éri. [...]

Szeptember 28. csütörtök

[...] Dolgoznak itt dunai hajósok, akiknek uszályait a szerbek elsüllyesztették. Azt mondják, hogy ők holnap indulnak, és úgy tudják, hogy mi is velük. Valóban nagy a mozgás a táborban, sorakozó a keretnek is, később vételezés. [...]

Bor, 1944. szeptember 29. péntek, Berlin láger

Kevés, nyugtalan alvás után reggel 6.38 órakor elhagytuk a tábort. Szemerkelő esőben gyalogoltunk egész nap, összesen 39 km-t. Sorban elhaladtunk a régi táborok mellett: Westfahlen, Bregenz, Heidenau, valamennyi szétdőlvá, üresen.

35 Császár János (József) (a. n. Burkus Judit; Medgyesegyháza, 1905.04.17.–Szeged, 1945.08.03.) honvéd főtörzsőrmester, a Bregenz altábor szolgálatvezetője. A népbíróság háborús bűntett elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték.

Az egyiknek kidőlt kapujában több teli zsákban és szétszórva a szárított, német múkrumpli. Hónapokon át ezt ették velünk, most nem kell senkinek.

Sötétedéskor nagyon rákezd az eső. Franken táborhoz³⁶ érünk, roncsai közé bevesszük magunkat. Semmi irányítás, a rendtelenség teljes. Mindenütt bever az eső. Az ázott padlón a sötétben ki-ki a málháján kuporog. Ahol egy kis fedél van, ott összezsúfolódva átvirrasztom az éjszakát.

Úton Bor és Rhön tábor között, szeptember 30. szombat

Alig dereng a reggel, már arról suttognak, hogy az éjjel Borból egy páncélaúttal parancs jött utánunk (a motorzúgást hallottam), hogy forduljunk vissza. Mi Torma zászlós parancsára 7 órakor mégis tovább indulunk Žagubica irányába.

Köd van és esik az eső. A rendetlen menetoszlop több száz méterre széthúzódik. A „vezérkar” Tormával az élen halad. A keret szétszóródva, legtöbbször a közép táján, ahol egy négykerekű tálományon, amit a muszok húznak-tolnak, a málhájuk van fölhalmozva.

Ahogy az idő halad, az út két oldalán 20–30 méternyi távolságban az ösvényeken, erdőszélen parasztok tűnnek föl, nők is, egyre gyakrabban, egy irányba haladva velünk. Egyik-másiknál ásó, gereblye, fejsze.

Már elmúlt 10 óra, a köd is fölszállt. A két oldalt velünk tartó alakok egyre sűrűbben és egyre közelebb jönnek hozzánk. Egyikünk fölfedezi sapkájukon az ötágú vörös csillagot. Ugyanakkor az oszlop elejéről géppisztoly-sorozat hallatszik. Előlről az oszlopon végig kiabálnak — nyilván a keretnek! —, hogy senki ne lőjön. Most már két sorfal között haladunk, sok a nő közöttük. Mindegyikük-nél géppisztoly, sapkájukon a vörös csillag. Az arcok közömbösek, fáradtak, de semmi rosszindulat, semmi inzultus. Ahogy tovább haladunk, egy csomó puska fekszik az út szélén — a kerettől elszedett karabélyok egy rakáson. Ők is, a tisztek is szó nélkül letették a feyvert.

Még mielőtt a Rhön táborhoz érnénk, az útról jobb felé — keletnek! — betelnek bennünket a hegyek közé. 2–3 km-es menet után egy völgy erdős oldalában lepihenünk. A keretet teljesen elkülönítik tőlünk. Egyesek megkönnyebbüléssel fogadják ami történt, különösen, akik eddig a keret málháját cipelték. Másokat elcsüggeszt a teljes bizonytalanság. Én csalódást érzek, mert megszakították hazafelé tartó utunkat. [...]

36 Magyarok által nem lakott altábor.

Laznica, október 1. vasárnap

A többiek még mind mélyen alszanak. Első pillantásom a bakancsokra esik: ott áll mind érintetlenül. A magamét csöndesen fölhúzom. Az alvókon nesztelenül átlépdelve hátramegyek az udvarba. Kis zöldséges kert néhány gyümölcsfával. Minden betakarítva, letarolva, ami csak fán, bokron terem és ehető, leszedve, megkopasztva. Reményvesztetten indulok vissza a fényes reggelben a ház felé, amikor egyszerre megcsillan valami a fűben az egyik fa alatt — egy alma! [...] Micsoda istenadta, pazar ajándék! [...]

Október 2. hétfő

[...] Délután egy füves dombháton haladunk, amikor egy férfi közeledik felénk. Khakiszínű lemerdzsek és nadrág van rajta csavaros lábszárvédővel. Födetlen fején gyér, vörhenyeges haj, arca szeplős. Nyakában látszó lóg, kezében pálcá. Zsolt megszólítja őt franciául és a válasz meglepő. Az angol Secret Service egyik tisztjével beszélgetünk. Végre friss, biztató híreket hallunk. [...]

Jasikovo, október 3. kedd

[...] A falu szélén Bio futva utolér bennünket. Újságolja, hogy a Secret Service szállásán működik tolmácként. Az angol rádió tegnap esti adásában bemondta, hogy a jugoszláv partizánok fölszabadítottak 1800 magyar munkaszolgálatost, akik vasútépítésnél dolgoztak. Ma már otthon biztosan mindenki tudja, hogy ezek mi vagyunk. [...]

Majdanpek, október 4. szerda

[...] Most tudtuk meg, hogy a partizánok mindjárt az első pihenőnél abban a mély, akácos völgyben Torma zászlóst kivégezték. Haditörvényszéket rögtönöztek, és három vádat emeltek ellene. Az egyik az volt, hogy halálra kínoztatott egy muszt (az állítólagos „nőcsábászt”, aki röviddel Borba szállítása után meghalt). A másik a gseftelés³⁷ a tábor rovására. Végül, mert szerb tiszthez nem méltón viselkedett. Torma ugyanis zombori születésű volt és előzőleg már főhadnagyi rangot ért el a szerb hadseregben. Egyesek szerint ez a vádpont azon alapult, hogy nem tartotta be a megállapodást, amely szerint már a Rhönből történt elinduláskor ellenkező irányba kellett volna vezetnie bennünket és csatlakoznia velünk együtt a partizánokhoz. Ezért váraoztunk majdnem délig azon a napon menetkészen, és csak akkor indultunk el Bor felé, amikor az alezredes megérkezett. Mindhárom pontban bűnösnek találták, halálra ítélték s az ítéletet végrehajtották.

37 Gseftelés: üzletelni.

Most hallottuk azt is, hogy egyes csoportok a földeken élelmet keresve elmaradoztak. Az úton robogó német tankok tüzet nyitottak rájuk. Többen megsebesültek, és két halott volt. Ezért vezetnek bennünket a partizánok, amíg a front átvonul fölöttünk, éjszaka vagy az erdőkben. [...]

Jasikovo, október 7. szombat

[...] Vlaole volt a neve a kis falunak — ha jól értettem —, ahol dél tájban megpihentünk. Alig volt időm körülnézni, pedig nem is minden eredmény nélkül, egy kis zöldséges kertben. Máris indulnunk kellett. Még hozzá úgy szólt a parancs: sietve vissza Borba. Érdekes, hogy ennek most mindenki örült. Ez a szó már nem azt jelentette számunkra, amit még pár nappal ezelőtt. [...]

Az éjszaka beállta után is tart a menet egyfolytában, megállás nélkül. A fogyó hold megvilágítja a lassan ismerőssé váló környezetet. A FLAK-állás³⁸ felől érjük el Bort jóval éjfél után. Egyenesen bemegyünk a csendes kis városba és a volt német parancsnoksággal szemben lévő Tiszti Házban magunkra hagynak a partizánok. Az igazi szabadulásunk pillanata. Többé senki sem törődik velünk, azt csinálhatunk, amit akarunk. [...]

Bor, 1944. október 8. vasárnap

A visszanyert szabadság első napja — telve gonddal és aggodalommal. A Süd lágerbe³⁹ irányítanak bennünket, ott hálhatunk. Nagy esemény számunkra a városi közfürdő, amit ingyen igénybe vehetünk. Tágas, tiszta, hideg-meleg zuhanyokkal, valósággal új ember lett belőlünk. De egy ilyen új ember milyen éhes! [...]

Bor, 1944. október 14. szombat

Éjszakába nyúló vita és nyugtalan alvás után utoljára ébredünk a Süd lágerben. Igazoltatás és kínos emlékeket fölidéző formák között összeterelemek bennünket, mint a birkákat, azzal, hogy délután kivonulunk a 4-es km kőhöz (ez a város szélén van).⁴⁰ Ott majd átvesznek bennünket az oroszok, és autókon elszállítanak Negotinba.

A 4-es km kőnél nem voltak sem oroszok, sem teherautók. Rövid ögyelgés és tanácsalanság után úgy határoztunk, hogy mi öten elindulunk. A búcsú jelképe gyanánt nagy szemétkupac mellett haladtunk el: a német könyvtárból kiszórt

38 FLAK: német légvédelmi ágyú (88,88 mm).

39 (Süd: Déli) láger: Borban lévő tábor.

40 A 4-es kilométerkő a Bor központjától pontosan négy kilométerre délre lévő közlekedési csomópont, amit ma is így hívnak. Ma itt áll Radnóti Miklós bronz szobra.

könyvek voltak. Ott hevert a „Mein Kampf”, nem is egy példányban, szép sötétkék vászonkötésben. Pár pillanatig mérlegettem a könyv és a kockázat súlyát, hogy egyet magammal vigyek-e? De mindakettőt túl nagynek találtam. [...]

Mihajlovac, október 17. kedd

[...] ...az egyik dombról letekintettünk a Dunára, ott vesztegeltek a félig elsüllyesztett magyar uszályok. Még dél sem volt, amikor teherautózúgás hallatszott a hátunk mögül. Pali tüstént integetni kezdett a kulaccsal és a kocsi — hála házigazdáink bőkezűségének! — rögtön megállt. Főlkapaszkodtunk hátul az autóra, és a teli kulacsot előre adtuk a vezetőfülkében ülő katonáknak. Így már kora délután Kladvóba értünk. Itt tudtunk először cigarettát vásárolni. A partizán parancsnokságon lepecsételtük igazolványunkat és engedélyezték, hogy átkeljünk Turnu Severinbe. Lesiettünk a dunai kikötőbe. [...]

Egy kis vontató hangos dohogással, kötélre véve a két uszályt, egyet fordult, és máris a túlsó parton kötöttünk ki.

Úgy látszik, nagy fölfordulás kell ahhoz, hogy egy országhatáron könnyedén kelhessünk át.

[...] Megközelítettük a széles, sok vágányra terpeszkedő pályaudvart, amelynek túlsó oldalán állt az állomásépület. Egyik közeli sínpáron lassan gördült elöttünk egy hosszú teherszerelvény. Nyitott vagonokon hosszú vasúti síneket szállítottak. Azt láttam, hogy a menetirány hazafelé mutat. Olyan lassan ment a vonat, hogy könnyen föl lehetett rá kapaszkodni. [...]

Lugos, október 18. szerda

Ez aztán meglepetés! A hűvös hajnalban, a néptelen állomáson a város zsidó lakosságának bizottsága fogadott bennünket. Bőséges reggeli: meleg tejeskávé, kalácsnak beillő, finom, fehér kenyérrel. [...] Az utcán, amerre mentünk, ebben a korai órában, ablakok nyíltak, szeretetteljesen üdvözöltek, forró tejjel, süteménnyel, cigarettával kínáltak. [...]

Déltájban indult egy szerelvény Temesvár felé.⁴¹ [...]

41 Somló Bélák másnap 1944. október 19-én érkeznek meg Temesvárra, és ugyanezen a napon fejezte be a bori naplóját.

Temesvári napló
(részletek)

Temesvár, 1944. október 19. csütörtök

Álomtalan, mély alvás után ébredtem a két egymással szembetolt fotelban, ahol az első temesvári éjszakát töltöttem. Ez az alvás olyan volt — nem is ok nélkül — mint egy új élet kezdete. Talán a Bortól idáig öt napon át tartó, hol gyalog, hol teherautóval, hol hajón, hol vonattal megtett út, talán a váratlan, otthonos fogadtatás, talán az orosz tisztek biztonságos közelsége érezte, ha öntudatlanul is, hogy valami új kezdődik. [...]

Esős délelőtt. Meglepő, hogy ez nem a sáros, mély latyakban levő bukdácsolást jelenti. Az utca feketén csillogó nedves aszfalt-járdái tükrözik vissza a jól öltözött városiakok, autók, villamosok sürgölődését. Alighogy elindulunk, többen is megszólítanak — nem nehéz kitalálniuk, hogy kik vagyunk? Van-e szállásunk? Hol étkezünk? Szívesen látnak ebédre, vacsorára. Egy hasonló korú, barátságos férfi meghívását elfogadjuk. Megbeszéljük, hogy még ma meglátogatjuk.

Végere eligazítanak bennünket a „Joint”⁴² Páva⁴³ utcai irodájába. Tegnap még azt sem tudtuk, hogy ilyen létezik. [...] Sűrű jövés-menés, zsúfoltság, zajongás fogad itt bennünket. Ismerős arcok, bajtársak is üdvözlnek. Időbe telik, amíg egy íróasztalnál lajstromba vesznek. Elfogadják minden írás nélkül is a bement adatokat. Jóllehet nekünk, ötünknek valóban hitelt érdemlő igazolásunk van. Még Kládovóban a dunai átkelés előtt Szirmai Zsolt⁴⁴ francia nyelvű följegyzést készített arról, hogy a bori vasútépítésnél végzett munkaszolgálat után hazatérőben vagyunk Budapestre. [...] A fürdő után orvosi vizsgálatra jelentkezhetsz, akinek valami panasa van. Román nyelvű igazolványt, „Dovadá”-t, állítanak ki a részünkre.⁴⁵ Ebbe bejegyzik az összeget, amit mindenki kap egy hétre zsebpénz-

42 Joint (JOINT): American [Jewish] Joint Distribution Committee (Amerikai [Zsidó] Egyesített Elosztási Bizottság). Az első világháború alatt az USA-ban, a háború zsidó áldozatainak segélyezésére alakult zsidó szervezet. A második világháború idején részt vállalt az üldözött zsidók, valamint a hazatért deportáltak és munkaszolgálatosok segélyezésében.

43 Ma Anton Pann utca.

44 Dr. Szirmai Zsolt (1903.07.25. – Leiden, 1973.02.24.) ügyvéd, bori munkaszolgálatos. 1953-ben ment Hollandiába. A leideni egyetemen működő Institute for East European Law and Russian Studies alapítója és professzora.

45 Dr. Somló Béla nevére kiállított Dovada (Dovadă) [igazolvány másolat]. Timișoara, 1944.10.20. (No.: 624.) Comunitatea Israelită Timișoara [Temesvári Izraelita Hitközség]. MNM TT IG, Nyszt.: 82.2.1. adattári szám: 2284–81.

ként.⁴⁶ Fehérneműt azonnal kaphat, ha kell, felsőruhát pedig mindenki igényelhet. Csodálatos és megható... Aki kérte, egyes családok címét is megkaphatta, akik szívesen adnak szállást. [...]

Mialatt az utcán tanakodtunk, orosz katonák jöttek arra. Meglátva egyeseken, akik még magukon felejtették a sárga csillagot, — „*Doloi sz etyim!*”⁴⁷ — kiabálták, és dühösen letépdesték róluk.

Október 20. péntek

[...] Délelőtt sok tennivalónk volt. Egy cukrászdában remek habos, csokoládékrémes süteményekkel tömtük magunkat. [...]

Délután elsétáltunk Palival a Pta Dragalinára. A 15-ös számú házban lakó családnál ajánlottak lakást.⁴⁸ [...] Tekintetem akaratlanul is a rajta függő névjegyokra esett. „Bodonyi Tekla”⁴⁹ — állt a névkártyán. Regényes visszahangja kelt a bennem némán elhangzott szavaknak. S ahogy az ajtó kinyílt, a látvány ezt nem hazudtolta meg. Simán leomló köntösben karcsú, sötéthajú, világos szemű, villogón fehérbőrű, fiatal nő nyitotta ki. Bemutatkozásunk után megmondtuk jövetelünk célját. Az előszobánál beljebb nem tessékelt bennünket és közölte, hogy náluk egy „musz” már el van szállásolva. Az emelet másik szárnyán, velük szemben, Kernéknél⁵⁰ nagyobb a lakás. Talán ők tudnak helyet adni. [...]

Október 21. szombat

[...] Békesiektől ebéd után átmentünk a szemben lakó Rózsaékhoz feketére. Ennek a derék embernek már első ittlétünkkor megmutattam az apró, kis briliáns

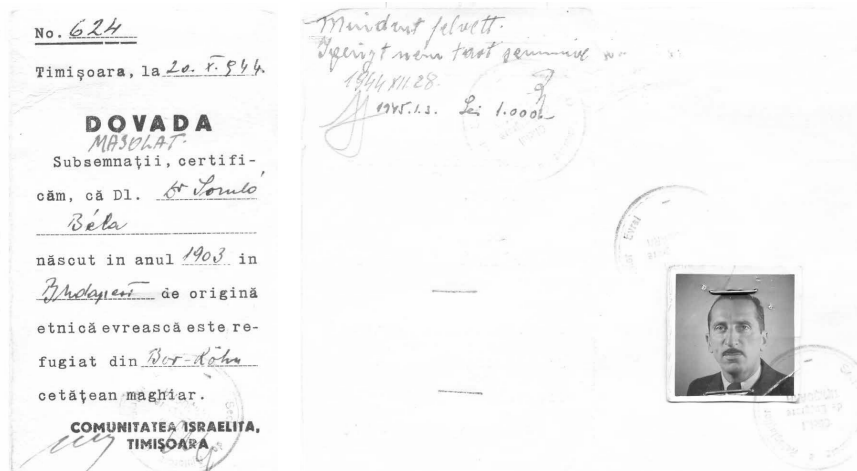
46 Néhány adatot kitarvarva másolt a Dovada (Dovadä) belső oldalán az olvasható magyarul, hogy „Mindent felvett”, „Igényt nem tart semmire...”. Bejegyzett dátumok: „1944.XII. 28.”, „1945.1.3. *Lei* 1000.”. A másolat dr. Somló Béla eredeti fényképét is tartalmazza. Ugyancsak a MNM TT IG-ban található (Nytsz.: 84.1.1., adattári szám: 2284–81.) dr. Somló Béla magyar és orosz nyelvű fényképes, lepecsételt, eredeti igazolványa (Удостоверение). Kiállította: Magyarországról Deportáltak Antifasiszta Mozgalma (MDAM). Timișoara, dátum nélkül (száma: 1302.). Vásárlás útján került a gyűjteménybe 1984-ben, eladó dr. Somló Béla volt.

47 Долой с этим! [Le ezzel!]

48 Ma Bulevardul General Ion Dragalina 15.

49 Bodonyiék: Bodonyi Samu (apa), Bodonyiné (feleség), Bodonyi Tekla (idősebbik lányuk), Ledkó Bandi (Tekla húgának a férje), Schüssler Liza (ceselédlány). Részben vagy egészben valószínűleg fiktív nevek.

50 Kernék: Kern Sándor (apa), Kernné, Matild (anya), Dusika (elvált lányuk), Imre (Dusika öccse). Részben vagy egészben valószínűleg fiktív nevek.

5-6. kép. Dr. Somló Béla nevére kiállított Dovada (Dovada)
[igazolvány másolat].⁵¹

követ, és tudtára adtam, hogy milyen fontos lenne pénzt csinálnom belőle. Most kifizetett érte 22 000 lejt. [...]

Október 22. vasárnap

Kernéknél reggeliztem. Pali már előbb elment. Utána mentem a Veneziába,⁵² tudtam, hogy ott találom. [...]

Ballagtunk, amikor szembejött velünk Schlosser Gyuri, régi katonabajtársunk. Nagy örömmel üdvözlöttük, hiszen Majdanpek óta nem tudtunk róla semmit. Ő már Szegedről jött ide meglátogatni bátyját és családját, akik régen itt élnek Temesvárott. Meg is hívott bennünket hozzájuk, és mi Palival délután elegáns, modern bérház második emeletén csöngettünk be. [...]

51 A dokumentumot a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár engedélyével közlöm.

52 Venezia (Venetia) kávéház-vendéglő a Bld. Regele Carol (Kossuth Lajos utca) 6. szám alatt volt.

Október 23. hétfő

Ma délelőtt német légitámadás volt. [...] Itt a városban nagyon kevés az óvóhely. Kernék házában sincsen. Tágas pincék vannak, de a néhány otthonmaradt lakó csak a lépcsőház legalsó fordulója alatt gyűlt össze. Lejött Bodonyi Tekla is. A házigazdámékkal együtt lakó, elvált asszony lányukkal, Dusikával, tüstént élénk locsogásba merültek. [...]

Jócskán hűvösödik az idő. Még szerencse, hogy Imrének, Dusika öccsének, az enyémhez hasonló a figurája. Így tudom hordani a kalapját. Sőt följánlotta, csak vegyem föl megkérdezése nélkül a jobbik öltönyeit is bármikor. [...] A sok itt rekedt munkaszolgálatos már hozzátartozik az utcaképhez. De legtöbbjüket uniformizálja a „Joint”-tól kapott, sötétzöld, rövid Lóden-kabát. [...]

Az édességek csábításának nehéz ellenállni. Megint megettem öt darab cukrászsüteményt és két adag tejszínhabot. Ebéd előtt még söröztünk a Boulevard kávéházban. A fiúk azt a hírt hozták, hogy az első lépcsőben Borból hazaindult munkaszolgálatosokat a Bácskában kivégezték.⁵³ [...]

Október 24. kedd

Telnek a napok és a hazaindulás lehetősége egyre távolodik. Lelassult, sőt meg is állt az előnyomulás Budapest irányában. Ugyanakkor a városról kétségbejuttató hírek keringenek.

Itt pedig csak evés egész nap, séta, látogatások, cukrászda, sörözés. [...]

Október 25. szerda

Ahol lakom, Kernék lakása, a Pta Dragalinára néz. Szemben, a tér túlsó oldalán, egy kis, klasszicista stílusú római katolikus templom áll.⁵⁴ Túlzás lenne parknak nevezni a néhány szerény fát és bokrot, ami körülveszi. Ablakainkból oda esik a pillantás, onnan pedig — különösen éjszaka — behallatszanak az óraütések.

Házunk előtt pedig — és a tér egész hosszában — piac van. De micsoda piac! Nem tudok úgy elindulni hazulról, hogy végig ne sétáljak rajta. Aligha van ma Európának — talán a kevés semleges országot kivéve — olyan szöglete, ahol ilyen békebeli jólét terpeszkedne, még ma is, egy német és orosz megszállás után. [...]

53 Itt minden bizonnyal a nyugat-bácskai Cservenka község téglagyárában történt tömeggyilkosságról van szó, ahol mintegy 1000 bori zsidó munkaszolgálatost öltek meg német katonák a magyar keret támogatásával. 1944. október 7–8-ikán. Lásd erről részletesebben később!

54 „Szűz Mária születése” római katolikus templom (Biserica Nașterea Sfintei Fecioare Maria).

Matild mama elvált asszonylányával, aki itt él velük, Dusikával tegnap este meglátogattuk a folyosón szemben lakó Bodonyiékat. Bodonyi Tekla irányított át bennünket Kernékhez, amikor Palival lakást kerestünk náluk. Nagyon csinos, finomkodó, exaltált teremtés. Már nem az a rátarti, aki a küszöbükön álló hajóbőrönd árnyékából alig méltatott bennünket a tekintetére. A két szomszédlány — illetve Dusika – már asszony, barátnök.

Tekla papája, Bodonyi Samu java korban lévő, megfontolt üzletember. Egy nagy, nemzetközileg ismert bőrgyár erdélyi képviselője. Igazán csekély fáradsággal járó szívességgént el kellett fogadnom tőle, hogy a bakancsomat rendbe hozatja. Ráfér, mert remekül szolgált eddig. Csak a partizánokkal való séta a hegyekben a sarkát teljesen eltüntette.

Október 26. csütörtök

Dél előtt megint cukrászda és az ellenállhatatlan habos sütemények. Délben a fiúkkal a Bulevard kávéházban⁵⁵ találkoztunk. [...]

A bajtársakkal arról folyt a szó, hogy Temesvár milyen soknyelvű város. A románokon kívül sokan vannak a svábok, szerbek és van egy zömmel tótok lakta negyed is. Ezek maguk között mind csak a saját nyelvüket beszélik. Magyarul majdnem mindenki tud, a nem magyar idősebb korosztály is és a zsidók biztosan. De nyilvános helyen előfordult, hogy akit az imént hallottam magyarul beszélni, kérdésemre románul válaszolt. A zsidó családokban az anyanyelv mindég a magyar. Terjedelmes könyvszekrényeik tele a magyar klasszikusokkal, sorozatokkal díszkiadásban. Ezekben az otthonokban egyformán beszélik mindhárom nyelvet és a fiatalok tanulnak franciául. Maguk között magyarul folyik a szó, tehát nem csak a mi kedvünkért! [...]

A közbiztonság hiánya főleg annak tudható be, hogy nincsen sehol közvilágítás. Ennek az áldozatai nem csak a pénztárcák, karórák, bőrkabátok, hanem sokszor a polgári személyek is. A szóbeszéd az orosz katonákat gyanúsítja. Pedig sok esetben kiderül, hogy közönséges bűnözők, vagy éppen oroszra vedlett ukrán SS-ek a tettesek. Házigazdám, Kern Sándor barátja mesélte, hogy egy rokonának lakását, mialatt az egész család Lugosra menekült, régen emigrált fehéroroszokból álló banda fosztotta ki. [...]

55 Az 1912-ben megnyitott Lloyd-palotában lévő, ma is működő elegáns kávézó. A temesvári kávéházakról részletesen lásd: *Szekernyés* János: *Mulató polgárok, katonák, ccset- és tollforgatók. Kávéházak ködbe veszett városa a Béga partján.* In: *Korunk*, 29. (2018) 8. sz. 68–79. p.

Október 27. péntek

Nadrágotam pár napja beadtam egy tisztítóba, hogy hozzák rendbe. Ezt ez a nadrág már alaposan kiérdemelte. Még újonckoromban csináltattam egy katonabajtársammal, aki egyenruhaszabó volt. Így az anyag minősége, színe és a szabása is megfelelt a magyar honvédség előírásainak. Ez a khakiszínű, bricseszszabású posztónadrág már szolgált engem nemcsak a bácskai bevonuláskor, hanem fél esztendeig Oroszországban is. Ennek ellenére olyan egészséges volt, hogy a Bor melletti Rhön táborba érkezésünkkor jónak láttam térdeire rikító színű rongyokból feltűnő foltokat varrni, nehogy valamelyik keretlegénynek kedve támadjon lehúzni rólam. Ezeket persze most lefejtettem róla és meghagytam, hogy fessék át csokoládébarnára.

Csak ma vettem észre, hogy ezzel most teljesen azonos lett a temesvári rendőrök egyenruhájával.

A fiúkkal majdnem minden nap találkozunk. Mindenki elragadtatva beszél házigazdájáról, vendégszeretetükről, gavallériájukról. Úgy tűnik, ahogyan az aludtejben minden részecske fajsúlya szerint a maga helyére kerül, úgy találtak a boriak is érdeklődésüknek, műveltségüknek, kedélyüknek megfelelő ideiglenes otthonukra. Szirmai Zsolték a hitlerjáról folyó vitáikban már Hegelnél tartanak. Róthfeld Gabiék (a későbbi Radnai Gábor), Pintér Gyuriék (az operaházi zenekar brácsása) vonósnégyest készülnék összehozni háziasszonyukkal, aki hegedűtanárnő. Hoffmann Sanyi besegít vendéglátójának fotóműhelyében. Huszár Pali elragadtatva mesél a 80. éve felé járó nagymamáról, aki esténként a zongorához ül és az ő idejének operettjeiből énekelget. A visszatérés a régi, emberi környezetbe — mindenkire a maga módján — megteszi a hatását. Van, akit rendkívüli, kiszolgáltatott helyzetünkben szerénynek, alkalmazkodónak, szükszavúnak ismertünk meg, most magabiztos, hivalkodó, hányaveti világfíva kezd alakulni. Aki szemfüles, mindig tevékeny, segítőkész bajtárs volt, most zárkózott magányba vonul vissza. [...]

Ma a zsidó templomban voltunk a péntek esti istentiszteleten.

Október 28. szombat

Az a hír terjedt el, hogy internálni akarnak bennünket. Vannak, akik máris elhatározták, hogy tovább mennek Szegedre, Hódmezővásárhelyre, vagy Debrecen felé. Pedig ezekről a helyekről nagyon sok rosszat hallani. [...] Temesvár pedig modern város, amelyet — a légitámadásoktól eltekintve — a harcok megkíméltek, és amelybe rohamosan tér vissza az élet. Van üzleti élet, mozi és előadások az Operában. A villamosok ajtaja magától nyílik és zárul, zajtalanul siklik a

firobusz,⁵⁶ a föld alatt van a nyilvános illemhely, és sok az elvált asszony. Ahogyan a lakosság fogadott bennünket — nem csak a zsidók! — a kiéhezett, lerongyolt, agyonfáradt, nincstelen menekülteket — az álomszerű.⁵⁷ Valóságos vetélkedés folyt értünk, és hiúságában érezte bántva magát az a család, amelyiknek még nem volt bori menekültje. Az ennivalót tömik belénk, felöltöztetnek, ellátnak pénzzel, jók és kedvesek hozzánk — felejthetetlenül. Csak erről számol be mindegyikünk, ha összejövünk. Hogy nem csak anyagi javaikat kínálják föl, hanem szeretetüket és bizalmukat, befogadnak otthonaikba, családi körükbe, részletetnek szórakozásaikban, örömeikben, néha gondjaikban is. [...]

Október 30. hétfő

Házunknak a térre néző oldalán zenemű kereskedés van. Lemezeket, könyveket is árulnak. Bementem nézelődni, és szóba került, hogy hegedülnék, ha volna hegedűm. Tüstént adtak egyet kölcsön, és kottákat is fölkináltak azzal, hogy ha meguntam, majd vigyem vissza.

A Békesiéknél szokásos ebéd után Rózsaák vártak feketére. [...]

Innen Kardos Magdával⁵⁸ és Szirmai Zsolttal az Operába mentünk. A Traviatát láttuk és hallottuk, ami nagyon jólesett. Eszünkbe sem jutott bármit is kritizálni. A nézőtér tele volt orosz katonákkal. A helybeliek egyelőre nem nagyon látogatják az Operát. [...]

Bodonyi Samu azt mondja, hogy internálásunkkal kapcsolatban a főkapitány Bukaresttel levelez. Legalább egy hónapig eltart, amíg valami döntés kialakul.

Október 31. kedd

[...] Mindenki tudja Temesvárott — és ezt mi is az első napon megtanultuk a „díszlövés” fogadtatásból — hogy sötétedés után az utcán járni kockázatos. Mégis egy alig használt bőrkabát tulajdonosa — házigazdám barátainak egyik rokona jól ismeri az illetőt — este 9 óra körül az Operától nem messze sietett hazafelé. Egy kapu alól kilépő, egyenruhában dülöngélő alak mellen ragadta és

56 Firobus: a trolibusz Temesváron használt román neve, az olasz filobus románosított alakja (olasz filo – román fir „huzal”). Romániába az első trolibuszok Temesvárra kerültek Olaszországból 1942-ben.

57 „A református vallású kikeresztelkedett zsidók elhelyezéséről, felruházásáról és segélyezéséről a református egyházköztség gondoskodott.” *Szekernyés* János: Temesvár Kövei 110. Heti Új Szó, Temesvár, 2003. január 31.

58 Kardos Magda temesvári majd kolozsvári zongoratanárnő, Bartók Béla tanítványa. Kardos Márta a középiskolai tanulmányait Temesváron folytató Kurtág György kortárs zeneszerző meghatározó tanára volt.

„idegen” nyelven kiáltozva erőszakkal lehántotta róla bőrkabátját. Azután — merthogy szitált az eső — a karján lógó műbőr esőköpenyt odadobta áldozatának és dörmögve eltántorgott. Az sovány kárpótlásul bújt bele az esőkabátba, és íme, a zsebekbe nyúlva — mit tesz Isten! — karórákba, gyűrűkbe, nyakláncokba és még ki tudja, mi mindenbe markolászva, most már rohant hazafelé. [...]

Azt is mondják, hogy az éjjel 120 bomba hullott a városra. Már több mint ötven halálos áldozata van a német légitámadásoknak. Most megint komolyan veszik a riadókat. Nálunk sincs villanyáram és sok helyen a telefon sem működik.

November 3. péntek

[...] Az ebéd utáni feketekávé mellett Rózsák is megerősítik az „első lépcsőről” keringő legrosszabb híreket. Csak biztos forrásról nem tud senki. [...]

Az öreg platánfákról lehullott levelek tarkítják ezt az őszi napfényben aranyló szőnyeget. A platánok mögött a katedrális méltósággal nyugszik tetejének sokszínű pompája alatt a park csöndes magányában. Mélyen elmerült harmóniákat kavarhatnak föl bennem a zsongó dallamok. Otthon, feleség, barátok, muzsika – hová tűntetek? Ki marad meg, mi marad meg belőletek?

November 4. szombat

Most már annyi felől jött a hír, hogy igaznak tűnik: Budapestet elérték az oroszok. Csak az marad nyitott kérdés, hogy még jókor-e, vagy már későn.⁵⁹ [...]

Kardos Magdánál találkozom Zsolttal. Rábeszélte, hogy vigyem magammal a hegedűt. Játszottunk két Beethoven-szonátát. Bizony nehezen mozognak az ujjaim.

Ebéd után aludtam egy kicsit, azután Bodonyiékát látogattuk meg. Zsolt most a *Temesvarer Zeitung*nak⁶⁰ az alkalmi tudósítója, és ezen a mindentudó rádiókészüléken végig szánkázza az elérhető városokat, hogy egybevesse híreiket. [...]

November 5. vasárnap

[...] E héten nem lesz időm semmit sem intézni, Békesi megbízásából járkálok egész nap. A városban nagy a hiány iparcikkekben. Rendszeres, legális utánpótlás természetesen nincsen. Ami áru mégis forgalomba kerül, az vagy lopott holmi,

59 Budapest elfoglalására irányuló szovjet támadás 1944. október 29-én indult meg. Az első alakulatok 1944. november 3-án érték el a város határát. Budapest bekerítésére 1944. december 25-én került sor. Az ostrom 1945. február 13-ig, 102 napon át tartott.

60 *Temesvarer Zeitung*: Temesváron kiadott, 1852-től megjelenő, bánáti német nyelvű újság. 1940 és 1944 között betiltották, de 1944 őszétől ismét megjelent, 1949 végéig.

vagy a jobbik esetben eldugott és előkerült készlet. Így aztán megtörténik, hogy ami az egyik városrészben hiába keresett cikk, az a másiknak az üzletében bőven kapható. [...]

Wolff Gyuri⁶¹ meséli: Vlaolenál⁶² huszonhatod magával a partizánok fogságába kerültek. Álcázott németeknek nézték őket és a német hadifoglyok közé terelték valamennyiüket. Hosszas tárgyalások után elkülönítették azokat, akik munkaszolgálatosoknak vallották magukat. Hozzájuk sodródott 8–10 magyar keretlegény is.⁶³ Abban reménykedtek, hogy a zsidók majd nem árulják el, hogy katonák voltak. Ezt meg is ígérték nekik, csak azt nem, hogy zsidónak fogják mondani őket. Ezzel mindannyiuk szabadulását kockáztatták volna.

Egy partizántiszt utasítására valamennyiüket megvizsgálták, vajon körül vannak-e metélve. Egyik társukat, aki zsidó volt, de nem volt körülmetélve, csak nehezen tudták megmenteni. Azt adta elő magyarázatul, hogy bátyja ennek a műtétnek a következtében meghalt, és ezért szülei már nem merték vállalni a kockázatot az ő születésekor. Nem adtak hitelt a históriának, de szerencsére az a bajtársuk, aki jól tudott szerbül és az egész mesét tolmácsolta, azt is állította, hogy jól ismeri őt, vele volt egy táborban egész idő alatt. Így a fiú csatlakozhatott a zsidókhoz.

A többieket a vizsgálat után elkülönítették. Ekkor a tiszt kérdésére, hogy kik ezek tulajdonképpen, csak annyit feleltek, hogy „ezek voltak a mi öreink.” „Fegyverük volt?” — hangzott a kérdés. „Volt.” Erre áttették őket a németekhez. A zsidókat pedig szabadon engedték.

November 7. kedd

Roppant lehangol az otthoni helyzet. (Anyám 72 éves, gyógyíthatatlan szembajával alig lát. Sógorom szívbeteg. Vajon keresztény sógornőm tud-e valakin segíteni?)

Minden reggel, néha estefelé is, bemegyek néhány percre a szembeni kis templomba. Ez néha kicsit megnyugtat.

Végre megbízhatónak látszó, de annál szomorúbb hírek az „első lépcső” sorsáról. Egy temesvári, Daszkal⁶⁴ névű munkaszolgálatos megszökött közülük

61 Wolff György (Budapest, 1920–?) bori munkaszolgálatos. 101/63. táb. mu. szd.

62 Vlaole Bortól kb. 20 kilométerre, északra lévő falu a Szerb-érchegeységben.

63 A bori keretlegények minden bizonnyal a második lépcsőt kísérők közül kerültek ki. A partizánok valószínűleg kivégezték őket.

64 Daszkal (Daszkel, Dászkál, Daszkál, Dascál) Béla (Bernát, Bernáth) (a. n. Katz Regina; Dézs (Dej), 1906.06.11.–Temesvár, 1983.06.18.) bori munkaszolgálatos. A cservenkai téglagyárban

Cservenkán, és a napokban tért haza. Zsolt riportot csinált vele, ami terjedelmes cikk formájában jelent meg a *Temesvarer Zeitung*ban.⁶⁵

Daszkal elmondta, hogy Bortól kezdve gyalog, erőtetett menetben hajtották őket a Bácskáiig. Élelem alig, szállás a szabadban. A lakossággal tilos volt érintkezni. Akik megpróbálták, gyalog lemaradtak, azokat lelőtték.

Cservenkán a keret több csoportban kiválasztott embereket kiterelt a faluszéli téglagyárba. Az anyaggödörök szélére állítva tarkón lötték őket. Daszkal sebe nem volt halálos. A többiek alá kerülve mozdulatlan maradt. Megvárta az esti sötétséget. Ekkor észrevette, hogy hozzá hasonlók többen is vannak. A 200–200 darabból készített, rendben sorakozó téglarakások tetejére mászott föl, és ott egy zugot kucorgatva magának, elrejtőzött. Tudta, hogy az oszlop csak másnap fog tovább indulni. Hajnalban néhány keretlegényből álló őrjárat jelent meg. A még életben lévőket, sebesülteket és a téglarakások között bujkálókat agyonlőtték. Az ő rejtekhelyét szerencséjére nem fedezték föl. Megvárta az estét. Sötétedés után mert csak előbújni, és elvánszorgott egy nem messzi parasztházhoz. Ezek szerbek voltak, akik befogadták, sebet bekötözték és még pár napig bújtatták, ápolták. Akkor gyalog elindult családjához Temesvárra.⁶⁶ [...]

November 10. péntek

Leesett az első hó. [...]

Minden reggel és néha alkonyatkor is átmegegyek a szemközti kis templomba, amelynek harangütéseit hallgatom éjszakánként, amikor nem tudok aludni, és enyéimre gondolok. Kicsiny templom ez, szerény, nem hivalkodó, de kedves, meghitt is immár nekem. A megnyugtató magamba szállás perceit jelenti, ha be-

hátulról fejbe lötték, a lövedék a bal oldalán hatolt a koponyába és az arcon keresztül távozott. A megmenekülését követően a temesvári kórházban gyógykezelték 1944.11.05. és 1945.03.24. között. A Temesváron részére először kiállított Dovoda (Dovadā) (No. 1024.) dátuma: 1944.11.02. Daszkal Béla megmenekülését igazoló dokumentumok, köztük a kórházi zárójelentése fiának, Paul Daszkalnak (Temesvár) a tulajdonában vannak.

65 N. n.: *Ein neues Katyn in Jugoslawien. 2000 Arbeitsdienstler durch Genickschuss ermordet.* [Egy új Katyn Jugoszláviában. 2000 munkaszolgálatos tarkólövessel való megölése]. *Temesvarer Zeitung* 1. évf. 1944. november 8. 3. p. A szintén Temesváron megjelenő magyar nyelvű napilapban is megjelent egy hosszú anyag „Daszkal Béla”-val. Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott fölött. Mi történt a cservenkai téglaszárítóban? *Szabad Szó* 1. évf. 9. sz. 1944. november 11. 4. p.

66 Lásd erről: *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság.* ZsTsZS, Budapest, 2014. <http://mek.oszk.hu/16700/16793/16793.pdf>; Csapody Tamás: Német nyomozás a cservenkai tömeggyilkosság ügyében. *Fons* 24. (2017) 2. sz. 143–222. http://www.fonsfolyoirat.hu/images/fonsanyagok/Fons/2017_2.pdf. (utolsó letöltések 2019.07.01.).

húzódok a boltív alá, szokott helyemre, a Máriácska szobrával szemben. Végig gondolok Mindannyiukra — akiket Isten óvjon — s akiket, ki tudja? – látok-e még?

November 11. szombat

[...] Amikor a „második lépcsőben” útnak indultunk Borból, mindent, ami nélkülözhetőnek látszott, kiraktunk a hátizsákból. Helyette inkább ennivalót pakoltunk be, mert kenyeret, szőlőlekvárt adtak bőven. Hiszen már úgyszemint tudták a németek a készleteket elszállítani. Még a szemüvegemet is otthagytam, hogy minden fölös súlytól megszabaduljak. Itt azonban írás-olvasásnál már nélkülöztem a pápaszemet, bementem hát egy optikushoz. Megbeszéltük, hogy mire van szükségem. Azután keretet választottam, lapos pénztárcámra gondolva a legolcsóbbat.

„Ne törődjön az árával — mondta bizalmasan — ez Önnek a magas orrnyergéhez nem felel meg!”

És elővett egy könnyű, finom keretet, amely lamellákkal az orr két oldalán nyugodott. Amikor kész lett az okularé és átnyújtotta, így szólt hangsúlyosan:

„Viselje egészséggel!”

Megköszöntem. Még hosszú évek múlva is ez volt a legjobb szemüvegem.

November 19. vasárnap

[...] Este Bodonyiéknál sikerült fogni Budapest I-et. De nem sok örömünk volt benne: Hungarista kívánság-hangverseny!

November 23. csütörtök

[...] Később Örleieknél voltunk kamarazenét hallgatni. Az asszonyinak, aki hegedűtanár, sikerült egy vonósnégyest összehozni a boriakból. Most rendszeresen gyakorolnak. Sajnos úgy fest a helyzet, hogy lesz idejük összeszokni. [...]

November 29. szerda

– [...] Képzeld, mi történt tegnap! – mondja [Székács Imre] és beültünk a Veneziába, hogy elmesélje. [...] A [beszállásolt orosz] pilóták korán lefeküdtek, merthogy reggel korán kell kelniük. Kilenckor már indulnak a gépükkel — mint mondták — Budapestre. Budapestre? — kérdeztem, és akkor az egyik, öklét összeszorítva — mint a római amfiteátrumokban a cézárok intettek a gladiátoroknak, hogy végezzenek az ellenfelükkel — hüvelykujjával lefele bökött.

Itt Imre szünetet tartott és rendelt még két konyakot.

— Tényleg korán keltek — folytatta —, én se sokat aludtam az éjjel. Gondal, hosszasan készülődtek. Frissen megborotválkoztak, az egész lakás szaglott

a kölnijüktől. Még a púderről sem feledkeztek meg. „Féltizenegyre — mondták, amikor elbúcsúztak — ott lesznek Pest fölött.

Imre elhallgatott, azután az órájára nézett.

– Igen,...most...

Szótlanul ittunk meg még egy pohárkával, azután elváltunk.

Holnap az oroszok kilakoltatják az összes lakót a Béga-parti házakból. Segítenem kell Békesiékhez ládákat fölvenni, hogy tudjanak csomagolni. [...] Parancsnokságok irodáit, meg tisztii lakásokat fognak itt elhelyezni.

December 1. péntek

Már reggel Békesiékhez mentem segíteni, mint tegnap is. Ideiglenesen Simonisékhoz költöznek. Rózsáéknál is és az egész házban mindenütt a boriak segítenek a kiköltözőknek cipekedni.

Érdekes, hogy senki sem panaszkodik az intézkedés ellen. Zokszó nélkül engedelmeskednek. Pedig nem csekélység éppen most, a háború végén, azoknak, akik mindeddig megőrizhették otthonukat. [...]

Este otthon csöndes volt a ház. Kern bácsi beteg. Nem tudom, mi baja. Dusika ápolgatta. Grisa⁶⁷ még itt van, Dusikával sokáig beszélgettek. Korán lefeküdtem.

December 16. szombat

[...] Tegnap egyébként is rossz napom volt. A délutáni istentiszteleten a fiúkkal találkoztam, akik elmondták, hogy a rendőrség három napos határidővel kiutasít bennünket Temesvárról. Ez annál riasztóbb, mert úgy látszik, hogy az oroszokat visszanyomták Budapestenél. [...]

December 17. vasárnap

[...] Dusika — ha úgy beszélgettünk néha — a könnyed felszín alatt nagyon értelmes, művelt, nőies, de elkényeztetett teremtés. Ahogy mondani szokták, az az úrilány, aki a kisujját sem mártja a hideg vízbe, és ezt senki nem is kívánja tőle. Gyors fölfogású és kicsit gunyoros humora van. Az intézetben, ahol nevelkedett, az évzáró ünnepélyen Rostand nyelvén alakította a „Sasfiók” címszerpét.⁶⁸ A fényképen, amit megmutatott, észbontón fest jelmezében. Rejtve feszengő, dús keblére, lábának nőiesen ívelő, kecses hajlatára árulkodón simul a merész fiúruha.

67 Grisa Scserbakov, a Kernékhez beszállásolt orosz katonatiszt, aki egyaránt udvarolt Dusikának és Teklának.

68 A „Sasfiók” a francia Edmond Rostand (1868–1919) 1900-ban bemutatott romantikus versdrámája II. Napóleonnól.

Ritka tehetségét az is bizonyítja, hogy már — ötödik nyelvként — az oroszokkal is tud szót érteni. Néha kicsit léhának tűnő nagyvonalúsága mégis mindig rokonszenves.

December 22. péntek

Korán keltem, nagyon hideg volt a szobámban. Nem fűtök be már napok óta, mert Imre még szerdán Szegedre utazott. Orosz autóval ment üzletileg többedmagával. Az éjszaka havazott, fehérek a háztetők.

Az Operát tegnap bezárták. Az ember azt hinné, hogy a közeledő ünnepek miatt nem lesz egy ideig előadás. De azt beszélik, hogy az ülések plüss huzatába úgy befészkeltek magukat a tetvek, hogy minden nézőnek jut belőle.

Békesi ügyfelei megszorodtak, ketten alig győzzük a szaladgálást. Ma vittem a feleségének egy kis földísztett karácsonyfát.

Délután Örleléknél kamarazene volt. A Dohnányi-kvintettet játszották Kardos Magdával. Szép és megható volt. [...]

December 24. vasárnap

Karácsony! A város fehérbe öltözött, reggel óta hull a hó.

Levertség, állandó szorongás.

Rossz hírek Aradról, Szegedről. Megjött Imre. Azt mondja: az utakon fosztogatnak. [...]

Én itthon maradtam, inkább kívántam egyedül lenni. De Tekla értem jött.

— Csak nem fog itt egyedül búsongani karácsony estén?

Azzal kézen fogott és magával vitt.

December 25. hétfő, karácsony

A kis templom kapujához a hóban keskenyre taposott ösvény vezet a téren át.

Üres a templom. A hideg csöndben minden mozdulatlan. Az oltáron félve pislogó gyertyák fényében néma, hiábavaló, profán könyörgésbe süppedek. [...]

— Az életemért nem könyörgök... hiszen már könnyebb meghalni, mint élni... de mégis! Ha sorsom úgy hozná, hogy láthatom azokat, akik szeretnek, akikhez tartozom... adj hitet élnem! Adj türelmet, hogy jó legyek hozzájuk... adj szeretetet, hogy szánni tudjam mind, akik túléltek majd ezt a poklot. És ne engedd, hogy ítélkezzek bárki fölött is, aki magam meg nem próbáltattam... hiszen egy vagyok velük embervoltom szégyenében... ugyanegy indulat szunnyad bennem is... Ki tudja? Jóság és erő híján mi válhat belőlem. — [...]

December 27. szerda

[...] Most egy orosz kapitány van beszállásolva Kernéknél. Dusikával már egész jól elbeszélgetnek. Este átmentünk vele Bodonyiékhöz. Megkínáltak, iszogattunk, és azt mesélte, hogy holnap indul Budapestre. Megadtam neki az enyéim címét.⁶⁹ Megígérte, hogy fölkeresi őket...

December 31. vasárnap

Már 3 óra tájban mindannyian együtt voltunk Rojkóéknál a szokásos bridgepartin. Érdekes, hogy ennyien összeverődttünk itt, volt iskolatársak: Hollós Oli, Huszár Pali, Rojkó Anti, Székács Imre és jómagam. A kilátások ellenére is reménységgel kívántunk egymásnak — és a háziaknak — boldog új esztendőt.

Délután újból havazni kezdett, a szemem is fáj, – mindent összevéve, szomorú nap volt. Este pár percre benéztünk Bodonyiékhöz. Finom borral koccintottunk, de nem vártuk meg az éjfél. A fiatalok ott maradtak. Én a Kern-házaspárral otthon szilvesztereztem.

Ilyenkor észreveszi az ember, hogy nem csak régen meghalt, de már el is van temetve.

1945. január 3. szerda

Liza — Matild mama cselédlánnya — délben kisírt szemekkel újságolta, hogy összegyűjtik a svábokat, egyelőre az iskolákba, azután viszik őket Szibériába. Délután magam is láttam a városban. Az iskolák emeleti ablakaiban férfiak szoronganak, kiáltoznak az utcán álldogáló hozzátartozóiknak, barátoknak, akik integetnek, tolonganak és igyekeznek egymást túlkiabálni.

Át is fáztam, hazasiettem, jó volt rejtett készletemből húzni egy kicsit.

– Az a szegény — mondja Matild — ül a szobájában és zokog.

– Kicsoda? — kérdem.

– Hát Liza! ... Schüssler Liza! — teszi hozzá, mintegy magyarázatul. — Még szerencséje, hogy itt aludt az éjjel. Elvitték az egész családját. Most kér, hogy itt maradjon...

Te Úristen! Hát soha, soha nem ér véget a gyalázat?

Január 10. szerda

Már három éjszakát töltöttem Bodonyiéknál.

Első este Tekla igazán kedves volt. Éreztem, hogy szívesen lát. [...]

Egyik este sokáig beszélgettünk kettesben. Egy férfiről mesélt Tekla, aki el akarta venni, de ő nem akart hozzámenni a nála majdnem húsz évvel idősebbhez.

69 Budapest, Erzsébet krt. 27. A korábban említett MDAM Igazolvány adatai szerint.

— De az a fiú, akibe szerelmes voltam, csak 23 éves volt. Én akkor 17, és tudja, azt még sohasem éreztem. Nem voltam képes elválni tőle. [...]... de ennek is vége lett. A fiú keresztény volt. Tudja? Anyám!... — és lemondón legyintett.

Január 12. péntek

[...] Még mindég tart a svábok összeszedése. Azt mondják, már több vonatra valót elvittek belőlük. Olyat is hallani, hogy az orosz harctérről visszatért munkaszolgálatosokat, akik — nem tudván továbbmenni Budapestre — erre dél felé törekedtek, összeszedték, és most fogolyként viszik vissza őket Oroszországba. [...] Mióta itt van a major Kernéknél, nagy segédletével és a folytonos vendéglátással, Bodonyiék lakója lettem. De nem csak én fészkelődtem be az ő otthonukba — Tekla is az én gondolataimba.

Január 13. szombat

A major engedélyt kért — és kapott — Matild mamától, hogy itt ünnepelhesse barátaival az orosz újévet. Hát ez nem csekélység! [...] Kimegyek az előszobába. Matild a reszketve szipogó Lizát csitítgatja. Román rendőrök jöttek érte, el akarták vinni. A major elkergette őket. [...]

Január 14. vasárnap

Bódultan ébredtem. Tekla újságolta, hogy Lizát az imént elvitték a rendőrök.

Akiben az igazságérzetnek egy szikrája él, az csak boldogtalan lehet ezen a földön.

Január 18. csütörtök

Házi hangverseny Örleieknél. Teklát is hívtam — ismeri a háziasszonyt —, de nem jött el.

Hideg, fehér tél. A háztetőket vastag hó borítja. Az ablakon át nyalábokban ontja fényét a délutáni nap. Kényelmes, meleg otthon. A széles üvegajtó kitarva teremmmé bővíti a szobákat. Ismerős, baráti társaság, meghitt hangulat és zene... zene... Mozart, Schubert, Schumann, a zongoraötös, amit Magdával⁷⁰ annyiszor játszottunk... Mi lehet Vele? Él-e még? Látom-e még? Lesz-e még részünk ilyen emelkedett, tiszta, együttes örömben? Érdemes volt mégsem megdöglölni Borban? Vagy a cservenkai tömegsirt elkerülni? Istenem! Ha tudnám, mire tartottál meg! Vagy tán jobb is, ha nem tudom, mi vár még rám. Miért van ez, hogy nekem

70 Felesége: Federer Magdolna budapesti zongoratanárnő.

ez mind kijut? Ő meg talán, ki tudja hol, szenved, éheznek vagy fázik, beteg vagy — kínozzák?

Meddig lehet ezt bírni józan ésszel?

Remélem, nem sújt azzal a sors, hogy amit megéltem, azt ne tudjam többé elfelejteni.

Január 25. csütörtök

[...] Valamilyik nap megint kellett tuikát⁷¹ vennem, mert a tükör mögül a szalomban kifogyott a rejtett készletem. A piacon utánam szólt Tekla, kedvesen kért, hogy kísérjem el. Angol órára ment.

Együtt lépegettünk és beszélgettünk, beszélgettünk... a szikrázó napsütésben szinte már meleg volt... az árnyékban még ropogott talpunk alatt a hó... de néhol már megolvadt a napmelegtől... kerülgettük a tócsákat... vakítón ragyogott belőlük vissza ránk a kék ég, s a tavában rengő fehér felhőpamacsok... a levegő tiszta volt, mint a drágakő... fény–fény mindenütt... beszélgettünk vidáman és szaporán lépegetve... mintha valami új élet felé sietnénk...

...és az angol órából nem lett semmi! [...]

Január 26. péntek

Amikor Teklához átmentem ma délután éppen Ledkőékhoz készülődtek. Dodó születésnapja van ma. Bodonyiné kért, hogy maradjak, nemsokára hazajönnék. A szobájába ment, hogy átöltözzön és egyedül maradtunk Teklával. Megcsókoltam. [...]

Január 27. szombat

Reggel süteményt és italt vásároltam. Délutánra meghívtam a fiúkat. Hiszen már én is voltam majdnem mindegyiküknél. Kernék szívesen beleegyeztek. Dusika, mint háziasszony, kedvesen rendezgetett, teát készített, a nagy ebédlő egyik sarkában tálalt nekünk.

Hívtam Teklát is, de ő nem jött át.

Nincsen már az az összetartás a fiúkkal, ami volt közöttünk ideérkezésünk-kor. Különböző tájékozódások, külön útitervek. Mindenki másképpen ítéli meg a helyzetet. Sok a hírforrás, a harctéri eseményeknek is számtalan változata van.

Szirmai Zsolt, Weidmann Gyuri már tükön ülnek. Mindkettőjük felesége pici gyerekekkel maradt otthon. (Gyuri még nem is látta a fiát, csak Borban kapta a

71 Somló Béla következetesen a „tuika” megnevezést használja, ami alatt ő szilvapálinkát ért. A „tuika” a szilvapálinka orosz megnevezése, ami románul: tuică.

levelezőlapot, hogy gyermeke született.) Szabó Gyuszit hollandus felesége Rotterdamból Budapestig kísérte el, most ott várja őt három gyerekével. [...]

Elhatározásra jutni nagyon nehéz, nem is sikerül. De legalább hallottuk egymás véleményét.

Február 1. csütörtök

Délelőtt fölkerestem Ledkó Bandit, Bodonyiék vejét, a nyilvános orvosi rendelőben. [...]

— Legyünk őszinték, Bélám, te ajánlottad ezt tegnap, [...] a semita lélek rögeszméje, hogy az élet szép, a világ jó és az ember a hitben üdvözülhet. Holott a valóság az, hogy az élet olyan, amilyen, a világ se nem jó, se nem rossz, és nekünk benne kell élni, ahogy lehet.

— Ami a zsidóságot illeti, magam is azt hiszem, semmi sem jellemzőbb rá, mint hogy kitalálta a kereszténységet.

— Kétségtelen, hogy a zsidóság nem faji, hanem szellemi kategória. Hiszen vannak orosz, lengyel, német, spanyol, arab, sőt néger és abesszin zsidók is. Még egy-két emberöltő, és faji megkülönböztetésről beszélni épp oly komolytalan játékos lesz, mint, mondjuk, szappanbuborékokat gyűjtögetni.

Amikor búcsúzóul kezet szorítottunk — „köszönöm a barátságodat és kívánom, hogy a józansággal kibírjad az életet!” —, mondtam Bandinak. [...]

Február 3. szombat

[...] Estefelé Tekla mamája hazajövet beszólt hozzánk — roppant csinos volt —, hívott át mindannyiunkat.

És valóban, az öregek vacsora után Imrével együtt átmentek. Én itthon maradtam — és Dusika is. Valahonnan előkerített egy kis üveg tuikát — sajnós, az is csak félig volt —, de azért hamarosan olyan jókedvünk kerekedett, hogy amint beszélgettünk, beszélgettünk — bármi került szóba, mindenem remekül mulattunk. Amikor pedig Dusikának eszébe jutott, hogy odaát biztosan várnak bennünket, és hozzátette: „... azt hiszik, hogy mi unatkozunk!...” [...]

Nem hallottunk sem ajtónyitást, sem lépteket. Imre, úgy látszik, tüstént fölismerte a helyzetet, ami nem lehetett nehéz egymásba feledkezett tekintetünk és az üres tuikás üvegek láttán. A fotelhez lépett és csak az utolsó pillanatban, magam előtt is rejtélyes biztonsággal, kaptam el ütésre lendült karját (balkezes volt). De rögtön ismételt jobbal, ezt már nem tudtam kivédeni, és a pofon ott ült Dusika égő arcán. [...] Dusika csak ült és sírt.

Még senkit az életben ilyen gyönyörűen sírni nem láttam. Nem torzultak el vonásai, sőt, valami angyali, átszellemült, finomra szűrt mosoly ült rajtuk, és a

könnyei, mint a kristálytisza drágakövek peregtek végig ezen a bánatos arcon... mit bánatos! Maga a „Bánat” ült ott, a sértett ártatlanság kiszolgáltatva, és én úgy vele éreztem, mintha a saját szívem, a meztelen, vérző szívem ült volna ott a fotelben. [...]

Ez tette bizonyossá azt is, hogy ami bekövetkezett, mentes volt minden eleve elhatározástól, mindenki részéről. Mert most Matild mama fölsegítette Dusikát a fotelból, és mintegy kimentve Imre harci közelségéből, betuszkolta őt az én szobámba. Utána beterelt engem is, és ránk csukta az ajtót. [...]

Odaléptem Dusikához, aki könnyein keresztül mosolygott rám, ahogy ott ült a kerek dohányzóasztalka mellett, föléje hajoltam és szájon csókoltam. Ezt amolyan gyöngéd, bűnbánó, bocsánatkérő csóknak szántam. De mozdulatomban több volt a lendület, mint a szándékban. A szőnyeg, a parkett, a szoba — a tér és az idő elúszott körülöm, átváltott valami forró, vonagló őskáoszba, ami pillanat alatt eláradó, piros lobogással tombolt bennem. [...]

De van-e egyáltalán zavartalan boldogság a világon? Nincs, soha, sehol! Azaz hogy igen, volt, csak éppen erről lehetetlen számot adni, és arról, hogy meddig tartott. Semmi esetre sem azon túl, amikor bombadörejrel leszakadt az ágyunk egyik deszkája a matrac alatt. [...]

Másnap új korszak kezdődött.⁷² Dusit 500 év előtt megégették volna. Megbonázott.

Nem tudhatjuk, hogy mikor tesz jót velünk a sors, amikor ad valamit, vagy amikor elvesz.

Mintha mindenki, az egész család, megváltozott volna. A mama féltékeny. Engem félt Dusitól, vagy Dusit félti tőlem? [...]

Ma nem mehetek sehova, razziák vannak a városban. Sokat beszélgetünk kettesben, amikor csak lehet, de mindig megzavarnak. Dusi azt mondja: szeret. Talán igaz is. Hiszen a könnyek nem hazudnak. Hilda a barátnője — talán ott együtt lehetünk valamelyik nap, ha még van idő.

Február 9. péntek

Szirmai Zsolt, Szabó Gyuszi, Huszár Pali ma elindult haza.

Még el kell köszönnöm egy pár helyen. Imre derék fiú. Szerzett nekem három 2 kg-os patent bödönt. Lekvárt, zsírt, cukrot fogok vinni bennük haza. Vagy csak azért segít, hogy menjek már? Matild egy kiló szalonnát vett a részemre. [...]

Dusi rosszul van, beteg, délután orvoshoz megy. A látogatásról Hildánál le kell mondanunk.

72 A napló folytatólagos, bár az itt leírtak a következő naphoz tartoznak.

Február 20. kedd

Palival és Miklóssal abban állapodtunk meg, hogy legkésőbb pénteken indulunk.

Tekla mamája meghívott ma ebédre — búcsúzóul mimózát küldtem neki is —, megköszöntem, de nem fogadtam el a meghívást. Nincs már időm semmire. [...]

Február 22. csütörtök

[...] Sokáig villamosoztunk. Külvárosi utcákon mentünk gyalog. A vasút mentén romos palánk mögött hosszú szerelvény. A vagonok platóin ágaskodó, orosz légvédelmi ágyuk. Végül a földszintes házak szűk sora között Dusi hol az egyik, hol a másik oldalára kér, hogy úgy kísérjem.

Megérkeztünk. Hilda szűk konyhájából lefüggönyözött szobába lépünk. Nem régen fűthetett be a kis vaskályhába. A tözeztéglák nem sok meleget adnak. Ráarakom az egész kannával. A falak nemsokára izzadni kezdenek. [...]

Hilda arra kért, hogy csak sötétedés után menjünk el. Már csak a rozszant kályha résein keresztül a pirosuló parázs világítja meg a szobát. [...]

— Boldog vagyok és szomorú... és ez olyan szép!...

— Te olyan idegfeszültségben élsz... jót tenne neked, ha kisírnád magad...

Nyakára fűzöm az amulettetem, de nem engedi...

— ...pedig azt szeretném, hogy szerencsésebb légy, mint eddig.

Sírva fakadt és elfogadta. [...]

Február 23. péntek

Tíz órára a vasútállomáson kell lennem. Dusival — Grisa miatt — alig tudok beszélni. Csak félszeg búcsú... mindenkitől... a szívem fáj... [...]

A vonat Aradig megy egyelőre. Három személykocsiból áll. Később tehervagonokat is kapcsolnak hozzá. Mire betolják az állomásépület elé, már tele van emberekkel. Pali valahogyan befurakodott az egyik bokszba és az ablakon át föladjuk neki a hátizsákjainkat. A tömeg nyüzsög, áramlik, szaporodik. Miklós bemászik az ablakon, és helyet szorít magának.

Érdeklődöm a forgalmistánál, hogy mikor indulunk. Még van idő bőven. Utánamegyek a forgalmi irodába, sikerül vele szót értenem. Minden maradék lejemet odaadom, és arra kérem, hogy telefonálhassak a városba. Ahogy íróasztalánál ül, szó nélkül hátranyúl, a mögötte lévő falba nyíló kis ablakból kiveszi a telefonkészüléket, és elébem teszi.

Kernéket hívom.

— Halló! — Lidia Alexandrovna?⁷³

Egy kis hallgatás, és mosolyos hangon szól:

– *Dá, eto já.* (Igen, én vagyok.)

– *Já tyebjá ocseny ljubil...* — (Nagyon szerettelek...)

Egy kis csönd... egy kattánás... és vége.

Négy hónapja készülődünk, és mégis, milyen hirtelen történt ez az elszakadás. Este Aradon egy vasúti munkás házában találunk szállást.

Másnap egy aradi kis vendéglőben ebédelünk. Postára adunk Temesvárra írt levelezőlapokat. A fiúk a „Joint” irodájába is bementek. Úgy volt, hogy itt töltjük az éjszakát is. De én találtam az állomáson egy este Szolnok felé induló román katonavonatot és azon egy üres vagonot. Még maradék széna is volt a padlatán, alighanem a szállított bálákból hullott ki. Elhoztuk málhánkat a vasutastól, és befészkelődtünk a vagonba. [...]

Volt időnk ráeszmélni, hogy mily mérhetetlen sokkal maradtunk adósai annak a városnak, amely visszaadott bennünket az életnek, otthont nyújtott a hontalan-ságban, és még a rég elfelejtett örömök ízét is felidézte. [...]

Remény, kudarc, megbánás, szégyen — minden föloldódik az idő tengerében és belesimul a végtelenbe... [...]

Hajnalban érkezünk Szolnokra. Ez a vonat nem megy tovább. A vasútállomás, műhelyek, raktárak, a közelben volt házak, ez mind romhalmaz. Dnyipro-petrovszk lebombázott, összedőlt házsoraira, utcáira emlékeztet.⁷⁴ Embert alig látni. Lesz itt még újra élet valaha?

A tovább indulás bizonytalan. Beljebb megyünk a városba. Siralmas látvány mindenütt. Egy tér sarkán szekérről krumplít árulnak. Az egyik háznál tojás kapható, 3 pengő egy darab.

Estefelé, már sötétedés után, ülőhelyet is kapunk egy állítólag Pestre induló személyvonaton. Bóbiskolás a sötétben, meg-megállunk a nyílt pályán. Valami megnyugtató van abban, hogy már magyar földön vagyunk.

Február 27. kedd

Még alig szürkül a hajnal.

A dőcögő vonat hosszabban áll — Kőbányán vagyunk. Majdnem otthon. Át kell szállni. Álmos botorkálás után a közelség tudata föl villanyoz. Rákosrendezőig

73 Somló Béla a naplójában több helyen így hívja Dusikát.

74 Dnyipro-petrovszk ukrán nagyváros, Kijevtől délkeletre. Somló Béla a pécsi gépkocsiosztály IV/2. tdk. oszlop gépkocsivezetőjeként látta a németek által szétlőtt várost 1941 novemberében–decemberében.

megy a vonat. Megbeszéljük, hogy onnan, amint virrad, együtt bemegyünk a Nyugatiba.

Rákosrendező — megállunk — mindenki fészkelődik. Hogy málhánkat a sötétben összeszedjük, fölhattintom a zseblámpámat. Vesztemre! Máris rám mordul egy nyers hang:

— *Dáváj lámpu! Dáváj szjudá!*⁷⁵

Azt hiszem, jól sejtettem, hogy vitatkozni nem ajánlatos. Kiszolgált végig derék kis lámpám, most már talán nélküle is hazaérek.

Ahogy leszállunk — a fiúknak szólok, hogy várjanak —, előre sietek a mozdonyhoz. Magasról beszél velem a vezér, de jóval biztat: megpróbál bemenni a Nyugatiba. Ha sikerül, ez lesz az első szerelvény, amelyik bejár a csarnokba. Visszakapaszkodunk a lépcsőkre, és döcögve, lassan, az áttetszővé váló ég alatt, kattogó váltókon keresztül percek múlva fáradt pöfögéssel megállunk a királyi váróterem előtt.

A téli reggel sötétje nem biztat sietésre. Letelepünk a csarnokban egy padra. Elhatározzuk, mert Miklósék, nővérével együtt, itt a közelben laknak, elkísérjük. A megbizonyosodás közelsége, mert nem tudhatjuk, hogy mit tartogat, az kényyszeríti ránk ezt a feszült, makacs késlekedést. Máris itt toporgunk Miklósék kapuja előtt — egy perc —, és berobog. Nővére itthon van, búcsúzunk és megyünk tovább.

Pali sem lakik messze, őt is elkísérem. És nem hiába! Felesége, kisfia megvannak, itt vannak, és Zsuzsi tegnap találkozott Magdával: az egész család együtt van a Körúton, az irodámban.

Nem sietek. Annyi képzelődés után, barátkozva a valósággal, nézelődve balgok a széles, szutykos hóval borított Körúton.

A kociút közepén kunkorodnak a leszakadt villamos vezetékek. Jobbról-balról üresen ásítózó üzletek, kiégett portálok. Üszkös, roncsolt falú házakon nincsen egy ép ablak. Soknak a helyén tépett üreg tátong. Néhol egész emelet sor tűnt el, vagy a földszintig érő hézag romjai az utcán hevernek. [...]

Némelyik ház kapuján, vagy portálmardványon cédulák vannak kifüggesztve. Megnézek egyet:

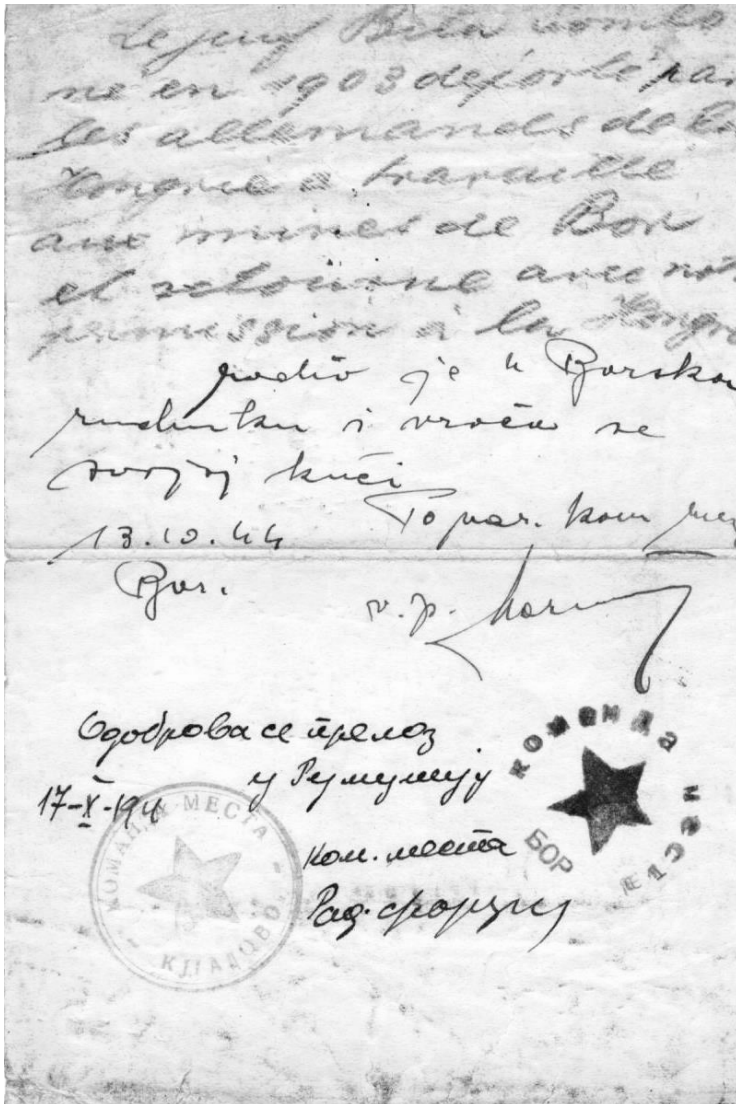
„Halottját kiásom, újból eltemetem élelemért. III. em. 22.”⁷⁶

Egy másik:

„Középkorú nő férjhez menne, férjének teljes ellátást biztosít.”

75 Давай лампы! Давай сюда! [Add a lámpát! Add ide!]

76 Dr. Somló Béla és Dr. Somlóné Federer Magda okl. zongoratanár címe 1949-ben: Budapest, VII. kerület, Izabella tér 5. (ma: Hevesi Sándor tér 5.).

7. kép. Somló Béla Borban (1944. 10. 13.) és Kladovóban (1944. 10. 17.) kiállított, Somló Béla általa franciára lefordított igazolványa.

Sántháné Koczka Márta jogutód tulajdonában, Debrecen

Hát éhezik ez a város?!

És egyre lassítva, tovább — tovább... végre a kapunkhoz érek.

Azon is cédula fehérlik. Olvasom:

„Aki helyet ad tűzhelyén káposztámnak, belefőzheti gombócát. II. emelet 17.”

Hát, ha van káposzta és van gombóc is — teli hátizsákomra gondolva —, föllobban bennem a bizalom a jövőmben...

...mert nincs másképp: Isten a tenyerén hordott bennünket.